

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Militaire Ethiek, Moreel Scepticisme, Conceptual Engineering en het Slagveld: Een verkenning van de relatie

Zandbergen, Lody

Citation

Zandbergen, L. (2021). *Militaire Ethiek, Moreel Scepticisme, Conceptual Engineering en het Slagveld: Een verkenning van de relatie*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3295928>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Militaire Ethiek, Moreel Scepticisme, Conceptual
Engineering en het Slagveld.

Een verkenning van de relatie.

L. W. Zandbergen.

Scriptie Wijsbegeerte MA.

Universiteit Leiden.

2021

Begeleider: Dr. W.F. Kalf.

Inhoud

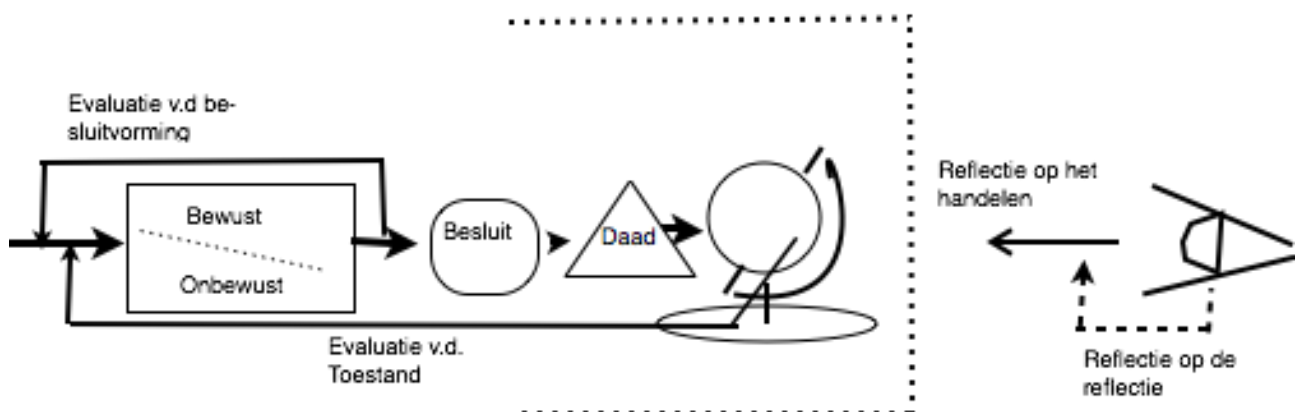
Titel	Pagina.
Verantwoording.	3.
Inleiding.	6.
Conclusie, Aanbeveling, Discussie.	10
Hoofdstuk 1 Militaire Ethiek.	14.
Hoofdstuk 2 Conceptual Engineering.	26.
Hoofdstuk 3 De Toetsing.	37.
Bronnen.	61.

Verantwoording.

Waarom, Hoe.

Waarom. Omdat militairen te allen tijde verantwoordelijk blijven voor hun beslissing. Ook voor hun morele beslissing. Dat vereist het vermogen moreel complexe situaties te kunnen analyseren en beoordelen.¹ Ik wil met mijn pleidooi voor *conceptual engineering* in de (toegepaste) militaire ethiek de kwaliteit van de morele beslissing op het slagveld verder brengen.

Morele verantwoordelijkheid dragen is kunnen uitleggen waarom in de interactie met de situatie militair moreel goed is gedaan zoals is gedaan. Dat vereist reflectie op het handelen en reflectie op de reflectie. Dat moet de factoren van invloed op het besluit aan het licht brengen zoals: tijd; situatie; welke blik; welk concept – niet alleen de ethische - en welke factor doorslaggevend was. Alle spelen altijd mee en daarom noem ik dat een krachten spel. Ik heb me beperkt tot de voornaamste (f)actoren in dat spel: tijd en verantwoordelijkheid (H.3). Het geheel in schema van mijn hand:

Toelichting: In de interactie van de mens met zijn situatie is het effect van het besluit, een verandering in de (wereld)toestand en vice versa. Dat effect kan dan toegerekend worden aan het besluit. Het besluit zie ik daarom als resultante: het symbool van het krachten spel van de betrokken concepten en overige factoren (H 4). In de mechanica heet dat symbool resultante.

Ik besprak in mijn bachelor scriptie de expressie-benadering van terrorisme. Die theorie kent de nihilistische (Loren Lomasky) en de ethische variant (Albert Camus). Ik besprak vervolgens de morele theorie van Simone de Beauvoir als adequate theorie om het ge-

¹ Désirée Verweij, Hoogleraar Militaire Ethiek aan de Nederlandse Defensie Academie.
<https://igniswebmagazine.nl/onderwijs/militairen-leren-nadenken-over-geweld/> Bezocht dec 2020.

bruik van politiek geweld te verstaan en te rechtvaardigen. Die theorie vind ik vruchtbaarder dan de utilistische, omdat die vastlopen in de afbakening van onschuldigen. In mijn overtuiging speelt mee dat De Beauvoir oorlog aan den lijve heeft ondervonden. Bijgevolg dragen ambiguïteit, empirie en ethiek mijn master scriptie over de relevantie van *conceptual engineering* voor de (toegepaste) militaire ethiek.

Hoe. Ik situeer filosofie als voeg van het kennismozaïek van kunst, religie en wetenschap.² Want kunst is een manier om de eigen ervaring vast te leggen, maar eveneens toont het een ervaring die voorbij gaat aan de realiteit die wij in woorden kunnen vatten. Religieuze uitingen zeggen veel over de culturele bagage en de projecties waarmee naar de werkelijkheid wordt gekeken. Wetenschap verschaft systematisch verkregen, geordende en controleerbare (voorlopige) kennis. Dientengevolge kan de filosofie van drie kanten worden aangevallen. Maar zij kan ook van drie kanten worden gevoed. Dus kunst, religie en wetenschap bepalen of op zijn minst beïnvloeden zij mijn blik op de werkelijkheid, vandaar reflectie op de reflectie: zelfreflectie. Wellicht is mijn prima facie gevoeligheid voor Kalf's visie op *conceptual engineering* verklaarbaar uit mijn verstaan van filosofie als voeg in het mozaïek van de menselijke kennis.

Mijn blik op relevantie voor de militaire ethiek van *conceptual engineering* is gevormd door de visies:

- op onderzoek van Carl du Prel, denker van het onbewuste (1839 – 1899): het is onvoldoende de mens te onderzoeken en te definiëren aan de hand van eigenschappen die hij onder normale omstandigheden vertoont. De (verborgen) wisselwerking met de situatie waarin een mens zich bevindt kan nooit in het laboratorium aan het licht kan komen. Lees voor laboratorium: studeerkamer. De ongewone (praktijk)-situatie: in het gewapend conflict onder vuur liggend. Type besluit: split second beslissing (H 1).
- op filosofie:
 - van prof. dr. Adriaan Th. Peperzak (1929) door Gerard Beekman (1931) geciteerd in *Filosofie, Filosofen en Filosoferen* (1973: 116) 'Het wijsgerig denken is een denken dat niets bij voorbaat uitsluit en alles waarvan een ervaring mogelijk is, onderzoekt'. Dat geeft aan waarom ik Peperzak volg.

² Prof. dr. Egbert P. Bos ooit in een gesprek over cricket met mij: “.. ik begon destijds aan wat toe heette de Centrale Faculteit Filosofie..” Sindsdien heb ik het beeld filosofie als voeg in het mozaïek van alle kennisvormen.

- van Herman de Dijn (1943), emeritus hoogleraar aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven. Op de achterkant van zijn boek '*Drie vormen van weten*, over Ethiek, Wetenschap en Moraalfilosofie' staat prominent 'Hoe Rationeel zijn we eigenlijk? Intuïtie en betekenis stelt hij centraal. Dat geeft aan waarom ik De Dijn volg. Filosofie is noch ethiek noch wetenschap, aldus De Dijn. Ik voeg daar aan toe 'noch kunst'. De Dijn (p.8): filosofie is een weten over ethiek en wetenschap (en kunst, lz).

Methode. Ik ben als militair initieel opgeleid en getraind als lange afstand waarnemer en verkenner. Ik noem mijn methode daarom Waarnemen en Verkennen. De split second beslissing heb ik waargenomen en ervaren in mijn geleefde leven in de krijgsmacht, de gezondheidszorg en de (top)sport.

Ik paste de volgende verkenningstechnieken toe:

- Literatuuronderzoek voor het verzamelen van wetenschappelijke en theoretische informatie; Ik koos met het criterium 'geverifieerd empirisch' voor mijn theoretisch kader dissertaties, teksten in boeken, tijdschriften en kranten. Het boek van prof. dr. A.H.M. van Iersel voldoet daar niet geheel aan. Ik koos dat werk omdat dat het handboek is voor de militaire ethiek.
- Gevalsonderzoek. Indachtig Du Prel gaat het mij om gedetailleerde beschrijvingen en verklaringen van militairen, die als toepassers van militaire ethiek daadwerkelijk betrokken zijn (geweest) in het gewapende conflict. Dan is veldonderzoek en de gevalsstudie aangewezen. Ik koos geverifieerd waargebeurde casussen (film, documentaires en toneel), want mij ontbrak de tijd voor veldonderzoek. Alle zijn de neerslag van veldonderzoek of praktijk ervaring.

Inleiding.

De (cynische) uiting ‘halt, wie was daar’ suggereert dat de militair op het slagveld het beste af is met eerst schieten en dan denken. Of wel voor het succes van een militaire operatie is in helse situaties een vechtmachine beter dan een met moreel inzicht, doordacht handelende militair. Dat trek ik in twijfel, want precies de metafoor vechtmachine haalt de mens uit het militaire uniform.

Van militairen in het gewapende conflict op het slagveld wordt gevergd beslissingen te nemen over leven en dood - die vaak onomkeerbaar zijn - en te kunnen verantwoorden dat ze goed waren. Het gaat om de verantwoording met de drieslag: krijgswetenschap, militair juridische wetenschap en militaire moraalwetenschap.

Binnen de cultuur van de krijgsmacht is het denken binnen een juridisch kader zo gangbaar, dat er heel weinig ruimte is voor twijfel of voor vraagtekens plaatsen met een ander perspectief. Dat leidt tot vrijwel geen ruimte voor de professionele vrijheid in iedere situatie opnieuw de veranderlijke en individuele factoren af te wegen om een handeling al dan niet uit te voeren. Kortom de beoordeling van de geweldsinzet is problematisch. Vooral daar waar het gaat om de morele beoordeling.

Dit komt goed tot uiting in de verzuchting van Kapitein-luitenant ter zee P. van Maurik: “... de wereld van de militaire ethiek is grijs, waar goed en kwaad niet zwart-wit zijn...”³ Want in de beoordeling van het handelen van militairen wordt alleen uitgegaan van of consequentialisme, of deontologie, of deugdethiek. Maar in de complexiteit van het slagveld kan dit door elkaar lopen. Dit toont dat de beoordeling van het handelen van de militairen in moreel kritische situaties stagneert als alleen wordt uitgegaan van of consequentialisme, of deontologie, of deugdethiek. Van Maurik: “...En dus, wat je ook besluit om te doen, dit is in de ogen van het publiek nooit goed...” Men denke aan de discussies rond de val van Srebrenica op 11 juli 1995.

Maar ik lees in Van Mauriks verzuchting ook de impliciete vraag: moet altijd, overal en onder alle omstandigheden worden gehoorzaamd aan het gezag van ethische overwegingen; is er een grens en zo ja hoe moet de militair dan ethisch handelen in de praktijk van het gewapende conflict? Mij gaat het nu niet om het antwoord aangaande die grens. Maar om de vraag hoe in moreel kritische situaties ethisch te handelen met de minste

³ Militaire Spectator jaargang 179, nummer 11 2010, p. 589.

kans op de genoemde stagnatie? Het antwoord? Moreel prudent. Morele prudentie stuurt daarom de conceptuele *engineering* voor verbetering van de militaire ethiek.

Dat antwoord vond ik diagonaal lezend in het artikel van Wouter Kalf *Conceptual Engineering in Practical Philosophy (Or How Moral Sceptics Can and Should Improve the World)* (Hermann et al, hoofdstuk 4). Vooral zijn voorgestelde controle op en maatstaf voor verbetering van een concept overtuigde mij pretheoretisch (intuïtie ?) dat Kalf voor mij een begaanbare weg opent naar articulatie van mijn intuïtie. De zelf opgelegde taak is daarom uit te zoeken of mijn intuïtie klopt. Vandaar:

De onderzoeksvraag: Hoe kan Kalf's theorie *Conceptual Engineering* vruchtbaar zijn in de (toegepaste) militaire ethiek?

De these. De morele prudentie toevoegen aan de Nederlandse toegepaste militaire ethiek als methodische invalshoek verbetert de kwaliteit van ethische beslissingen op het slagveld, doordat recht wordt gedaan aan de temporele en situationele factoren van invloed op de beslissing.

Waarom. Het huidige probleem is het concept van het militair ethisch goed. De Militaire Willemsorde (MWO) is de verbeelding van het militaire normatieve kader, waarbinnen militairen worden geacht te handelen. De bepalende concepten zijn moed, beleid en trouw.⁴ Ik pleit voor toevoegen van het concept morele prudentie aan de MWO. Ik versta morele prudentie als de zorgvuldige weging van persoonlijke, beroepsethische en organisatie-ethische waarden.

Hoe. In hoofdstuk 1 steun ik de these met de hypothese: Kennis van het moreel scepticisme, consequentialisme, deontologie en deugdedethiek is onontbeerlijk voor acceptatie van morele prudentie. Mijn uitgangspunt is dat zonder een wijze van denken en doen die ethisch gemotiveerd én geschoold is, verantwoord militair-professioneel ethisch handelen ondenkbaar is. Het gaat om situaties waarin we op vragen stuiten waarbij allerlei ethische tradities zélf problematisch en onderwerp van discussie zijn. Moreel scepticisme

⁴ Luitenant-generaal Jan Swillens (nu hoofd MIVD) in de documentaire Kijk in de Ziel van Militairen. Moed: doen wat gedaan moet worden; Beleid: eerst denken dan doen; Trouw aan de opdracht, trouw aan de kameraden, trouw aan de eenheid, trouw aan jezelf. LZ: Trouw aan jezelf – in de context van de scriptie: eigen morele opvattingen – heeft dus in de afweging het minste gewicht.

biedt daarvoor een oplossing, omdat het een voor iedereen aanvaardbare morele theorie is. Ik zag dat moreel scepticisme ontbrak in Van Iersels handboek.

Kennis van en inzicht in moreel scepticisme draagt bij aan de acceptatie van morele prudentie als toevoeging aan het normatieve referentiekader MWO. Ik leg in hoofdstuk 1 uit dat morele feiten niet kunnen verwijzen en het morele discours bevraagt nu eenmaal de objectiviteit en non-objectiviteit van de morele feiten.

In hoofdstuk 2 steun ik de these met de hypothese: Herziening van het militair morele goed met *conceptual engineering* is een antwoord op Van Mauriks grijs.

In het gewapende conflict komen op het slagveld regelmatig ethische kwesties rond leven en dood ter sprake die zich niet eenvoudig laten oplossen. Mijn antwoord is dat het militair-professioneel ethisch handelen situatie adequaat moet zijn. Daarmee bedoel ik dat het handelen per situatie niet willekeurig maar ter zake is, én verantwoord moet kunnen worden als schattingsoordeel passend in het militair moreel goed.⁵ Morele prudentie is zo'n zorgvuldige omgang met militair ethische kwesties. Professionele vrijheid is voor die omgang voorwaarde.⁶

Ik leg in hoofdstuk 2 moreel scepticisme uit zodat inzichtelijk wordt dat verbetering de aard is van conceptual engineering én hoe de verbetering van een concept volgens Kalf kan worden vastgesteld. Zo wordt plausibel dat morele prudentie deel van de oplossing is voor van Van Mauriks "grijs".

In hoofdstuk 3 toets ik mijn these aan de praktijk. Ik zet casuïstiek in om te tonen én in-voelbaar te maken dat professionele vrijheid voorwaardelijk is voor morele prudentie. Ik licht eerst de verhouding toe tussen theoretische en praktische casuïstiek. Vervolgens toets ik met de casussen Krigen (film) en DVOR (documentaire) of zonder verbetering van het concept militair ethisch goed (MWO) door engineering, recht wordt gedaan aan de filosofische intuïtie dat de beide officieren in kwestie het beste wilden doen en ook in principe moreel verdedigbaar hebben gehandeld. Ik vergelijk beide commandanten. In de film Krigen wijkt de officier in zijn splitsecond beslissing gedeeltelijk af van zijn orders, in de documentaire DVOR volgt de officier - zonder tijdsdruk - exact zijn orders.

⁵ Vereist moreel competent zijn, de morele implicaties van een situatie kunnen beoordelen en daar passend naar handelen. Passend is wat werkt moreel goed in deze situatie op dit moment.

⁶ Vrijheid voor degene die een bepaald beroep uitoefent om te beoordelen hoe hij binnen de kaders van zijn professionele standaard in een moreel en cultureel kritische situatie zal handelen.

Mijn toets laat zien dat door de ongewijzigde Willemsorde te volgen geen recht wordt gedaan aan onze filosofische intuïtie en aan in principe moreel verdedigbaar handelen. Ik leg dat uit via het militaire concept trouw.

Ik concludeer dat verbetering van de kwaliteit van ethische beslissingen op het slagveld is gebaat bij morele prudentie bij het handelen binnen het normatieve militair ethisch kader. Dat krijgt nadruk door morele prudentie apart als concept te plaatsen in de Militaire Willemsorde.

Conclusie, Aanbeveling en Discussie.

Conclusie. Morele prudentie toevoegen aan de Nederlandse toegepaste militaire ethiek als methodische invalshoek verbetert de kwaliteit van ethische beslissingen op het slagveld, doordat recht wordt gedaan aan de temporele en situationele factoren van invloed op de beslissing.

Gevolg van de conclusie. Het concept militair goed is nu hiërarchisch gedefinieerd met moed, beleid en trouw. Die hiërarchie is het huidige probleem voor morele prudentie als methodische invalshoek. Die rangorde moet indien noodzakelijk kunnen worden doorbroken om situatie adequaat moreel te kunnen handelen. Dat vergt professionele vrijheid. Militairen zijn daarmee bekend, maar niet expliciet in de militaire ethiek. Dat moet daar een plaats krijgen. Een gewenst neveneffect is dat het situatie adequaat moreel handelen een goede preventie biedt tegen gewetensnood en / of *moral injury* van de militair.

Overzicht van de voornaamste bevindingen. H.1. Morele prudentie hoort deel te zijn van de professionele militair ethische houding. (1.7). In de eigen levensovertuiging van de militair en van het publiek kan de morele afweging anders liggen. (1.2.2.). Kennis van de eigen ethische positie en inzicht in het moraal scepticisme is onontbeerlijk voor morele prudentie als methodische invalshoek voor de verantwoording van de gemaakte keuze uit de waardenhiërarchie van Van Iersel. (1.7). Het moreel scepticisme moet worden opgenomen in het NLDA-curriculum (1.3.2.). Militaire ethiek is geen kookboek. Dat pleit voor toevoeging van professionele vrijheid (1.8.).

H. 2. Met Kalfs visie op conceptual engineering is voldoende controle op verbetering (2.4.1.3.) en een goede maatstaf (2.4.1.4. en 2.4.1.4.1.) voorhanden. Conceptual Engineering is een activiteit met het potentieel om ‘Van Maurik’s grijs’ vruchtbaar te overstijgen ter verbetering van de (toegepaste) militaire ethiek (2.6).

H.3. Praktische casuïstiek gestructureerd volgens de Demingcyclus heeft toegevoegde waarde voor verbetering van het militair goed (3.5). Want dan rusten ethische besluiten niet op morele deliberatie maar op *prudence, epistemology en aesthetics* wat

vruchtbaarder is (3.2.1). Ook met toetsen door de lens 'moreel schattingsoordeel' blijkt de verbetering (3.5.4.1). Gebruiken we het perspectief 'professionele vrijheid' dan blijkt de verbetering eveneens (3.5.4.2). Militairen zijn bekend met professionele vrijheid, maar niet in het kader van de toegepaste militaire ethiek (3.3.2). Erkennen van de bepalende invloed van temporele en situationele factoren op de morele afweging doet morele prudentie Kalfs toets *well being* doorstaan als ook mijn voorgestelde toets geweten (3.5.3.1). Professionele vrijheid in het militair ethisch goed maakt het mogelijk te beoordelen of morele prudentie al dan niet correct is betracht. Een gewenst neven-effect is de preventie van gewetensnood en / of *moral injury* (3.5.4.2). Militaire ethiek opvatten als kookboek staat haaks op professionele vrijheid (3.5.4.2).

Aanbevelingen. Opname van moreel scepticisme en conceptual engineering in het curriculum (toegepaste) militaire ethiek van de Nederlandse Defensie Academie én opname van zelfreflectie in de militaire deugden zoals ontwikkeld door Peter de Vries, brengt de kwaliteit van ethische beslissing op het slagveld verder.

3.10. Discussie.

3.10.1. Men kan tegenwerpen dat mijn casuïstiek Deense militairen betreft waardoor het onvergelijkbaar is met de Nederlandse krijgsmacht. Gesteund door De Vries is mijn tegenzet het concept verantwoordelijkheid.⁷ Verantwoordelijkheid is een universele waarde, niet een exclusief Nederlandse in de existentiële en levensbeschouwelijke praktijken. Schut (p. 156) zegt [...] there are indeed cross-cultural universals in moral values...” Dus mijn Deense casuïstiek is vruchtbaar voor de Nederlandse militaire ethiek.

3.10.2. Kolonel L.J.J. Dorrestijn “...een militaire commandant huivert van eigenmachtige interpretatie tussen recht en moraal onder gewijzigde omstandigheden op het slagveld....” in Militaire Spectator jrg 172 9-2003, p 452.

⁷[...] *the overarching notion with regard to the completion of allotted tasks seems to be responsibility: for the agents' personal well being, like self-esteem; for his fellow soldiers for the sake of both comradeship and even peer pressure; and because of his being a soldier and the obligations this role implies...*” (4.3.1, pp. 50 e.v.).

Dat houdt geen stand als reden tegen professionele vrijheid. Het vraagt wel om begrenzing van die vrijheid. In mijn theorie mag professionele vrijheid alleen worden gebruikt als de operatie – het hogere doel - niet in gevaar komt.

Een toets, gebaseerd op de strijd in voormalig Joegoslavië, die de complexe en vaak afschuwelijke werkelijkheid toont waarin de militair moreel prudent – de bedding van professionele vrijheid - moet handelen.

Krijgsgevangen collega's zijn aan militair strategische brug vastgeketend. Deze brug moet worden gebombardeerd om de vijand tegen te kunnen houden.

De vlieger of artillerist die de brug moet bombarderen kan die opdracht niet weigeren met een beroep op professionele vrijheid. Dat leidt immers tot alle vijandelijke bruggen met vastgeketende (krijgs)gevangenen. De weigering brengt de operatie en alle volgende immers in gevaar. Dit leidt tot veel meer verlies van levens dan die van de vastgeketenden. Daarom is 'trouw aan de opdracht' situatie adequaat moreel handelen.

Inderdaad dit is morele prudentie vanuit de gevolgenethiek. Mijn theorie biedt daarvoor ruimte (eclectisch H1, 3.2.1.) en hij biedt ook een goede preventie tegen gewetensnood en *moral injury* omdat binnen het met conceptueel *engineering* verbeterde militair normatieve kader verantwoord kan worden dat de bombarderende militair het beste wil doen. Bovendien mag de militair die de opdracht moet uitvoeren zich gesteund weten door de sneuvelbereidheid (mijn term) van militairen. T. Molendijk verwoordt dat zo "...Militaire loyaliteit moet in de ogen van de militairen het dienstbelang dienen. Op het moment zelf accepteren ze zelfs hun eigen mogelijke dood..." in Militaire Spectator jrg 181 12-2012, p 561.

Al met al doet mijn theorie recht aan onze filosofische intuïtie dat een besluit in kwestie in het licht van het morele schattingsoordeel het beste en ook in principe moreel verdedigbaar is.

3.10.2. Men kan tegenwerpen dat morele prudentie valt in het element denken. Dit staat al in de MWO. Namelijk in de categorie beleid, omdat dit is gedefinieerd als eerst denken dan doen. Dat is toch voldoende? In principe wel, maar expliciet benoemen als vierde categorie legt morele prudentie vast als een voorwaarde. En heft daarom Van Mauriks grijs op. Daarom vind ik toevoeging als vierde categorie noodzakelijk.

Invoeging in het debat. Publiceren in het tijdschrift Militaire Spectator is een kansrijke manier om de uitkomst van mijn verkenning onder de aandacht te brengen van degenen die daarbij zijn betrokken. Ik weeg mee dat de filosoof Pablo M. Lamberti (p.21) zegt dat in de klassieke oudheid filosofie en krijgerschap nauw met elkaar waren verbonden.

De Militaire Spectator is sinds 1832 hét militairwetenschappelijke tijdschrift voor de Nederlandse Krijgsmacht. Het maakt relevante kennis, wetenschappelijke inzichten, ontwikkelingen en operationele ervaringen toegankelijk en slaat zo een brug tussen theorie en praktijk.

1. Militaire Ethiek.

Ethische kennis bestaat niet uit neutrale oordelen, maar uit een waardeoordeel over een daad. (De Dijn: 31.)

1.1. Introductie. In dit hoofdstuk verdedig ik mijn hypothese: kennis van het moreel scepticisme, consequentialisme, deontologie en deugdeethiek is onontbeerlijk voor acceptatie van morele prudentie. Ik versta morele prudentie als de zorgvuldige en verstandige afweging van persoonlijke, beroepsethische en organisatieethische waarden.

Militaire ethiek, de bedding van de toegepaste militaire ethiek, gaat over aard, inhoud, geldigheid en werking van moraal in een militaire context. Professor dr. Fred van Iersel (1954) heeft samen met dr. Ted van Baarda (1957) de cursus militaire ethiek die aan de Nederlandse militairen wordt gegeven te boek gesteld. Ik neem die militaire ethiek als uitgangspunt. Wat mag van die militaire ethiek worden gevraagd?

Van Iersel (p.19): "... De militaire ethiek moet een kader bieden voor het handelen van militairen bij die kritische incidenten, die 'moreel dilemma' genoemd worden...." Gerrit Wildering (1960), noemt in zijn dissertatie (p.234 – 236) de negen belangrijkste pijlers van dat kader. Ik beperk me tot morele verantwoordelijkheid, normatieve professionaliteit en morele integriteit.⁸ Het probleem: dat kader is niet goed genoeg. Ik toon dat in sectie 1.2.2. Ik leg in dit hoofdstuk met het moreel scepticisme de basis voor mijn pleidooi voor de methodische invalshoek morele prudentie als een oplossing voor dat probleem.

Militaire ethiek betreft vooral ethiek in relatie tot de gewelddoefening door de krijgsmacht. Die ethiek heeft dus als primair object het handelen van de krijgsmacht

⁸ Morele verantwoordelijkheid. Militairen dienen het vermogen tot verantwoording van morele keuzes te bezitten, ofwel zij moeten moreel competent zijn.

Normatieve professionaliteit. Op het niveau van de individuele militair kan normatieve professionaliteit benoemd worden als: het handelen van de militair als professional is een uitdrukking van zijn of haar loyaliteit aan de democratische rechtsstaat.

Morele integriteit. Binnen de militaire ethiek wordt de volgende werkschrijving van morele integriteit gehanteerd: trouw aan waarden, normen en deugden die een persoon nodig heeft bij de uitoefening van een beroep. Op het niveau van de persoon betekent het: trouw aan persoonlijke waarden en deugden. Op het niveau van de professie: trouw aan de kernwaarden van een professie. Op het niveau van een organisatie: trouw aan de funderende waarden en normen van een organisatie. Morele integriteit vindt haar inhoudelijke kern in de existentiële en levensbeschouwelijke vormen van integriteit. Morele integriteit is een opdracht voor elke professionele militair en voor de krijgsmachtorganisatie waarin de militair werkzaam is. Morele dilemma's en morele erosie vormen risico's voor de morele integriteit. (Van Iersel: 338)

tijdens militaire operaties in een gewapend conflict. Zij biedt daartoe (onvoldoende) een kader voor het omgaan met waarden en normen door Nederlandse militairen (Van Iersel: 19-20).⁹ Mijn pleidooi is dat het genoemde handelen van de krijgsmacht wint aan morele kwaliteit als het rust op morele prudentie.

Ik beschrijf globaal aard, inhoud en geldigheid van de militaire ethiek, dan belicht ik het moreel scepticisme waarin *conceptual engineering* wortelt. Vervolgens geef ik Van Iersels indeling van de basale morele dilemma's. Ik sluit af met een beeld van de toegepaste militaire ethiek. In hoofdstuk 2 bespreek ik *conceptual engineering*.

1.2.1. Aard. Volgens Van Iersel is militaire ethiek primair verantwoordelijkheids-ethiek. Verantwoordelijkheid is een dragend begrip in mijn scriptie. Het gaat dan om de uitleg van de morele afwegingen bij het besluit al dan niet geweld in te zetten.¹⁰ Ik sluit daarom aan bij Van Iersels verantwoordingsethiek.

1.2.2. Inhoud. In die verantwoordelijkheidsethiek gaat het om de morele kwaliteit van de gevolgen van het handelen. Centraal staat dan de consequentie van beslissingen. Regelmatig leest men over debatten over het wel of niet ethisch handelen van militairen op missie.¹¹ Vaak zijn de debatten emotioneel, wat vooral aangeeft dat het oordeel of de handelingen goed of kwaad zijn, erg complex is. Daarom is de uitspraak van De Dijn als motto van dit hoofdstuk gekozen.

De verantwoordingsethiek ziet vanuit de effecten van keuzen op de weging van doel-middelcombinaties. Het begrip proportionaliteit is onder andere hier aan de orde. Een en ander betekent dat militaire ethiek naar de morele consequenties van militair optreden moet kijken, gevolgen zowel voor de handelende militair als voor andere

⁹ Waarden zijn idealen en motieven die in een samenleving of groep als nastrevenswaardig worden beschouwd. Normen vormen de verbinding tussen de algemene waarden (zoals vrijheid, rechtvaardigheid) en concrete gedragingen; het zijn opvattingen over hoe men zich wel of niet zou moeten gedragen in concrete omstandigheden.

https://nl.wikipedia.org/wiki/Normen_en_waarden

¹⁰ De eigen levensovertuiging zal het eigen handelen altijd mede bepalen. De keuzes die mensen maken zijn een onvervreemdbaar eigen morele verantwoordelijkheid van elke persoon. En ten opzichte van het eigen geweten is er maar één die verantwoordelijkheid aflegt: die mens zelf. Wildering: p.14.

¹¹ Bijvoorbeeld Trouw 23-12-2020 'Over de schreef in Uruzgan'. De vele Srebrenica artikelen in de media.

partijen in een crisisgebied. Maar niet louter achteraf, maar ook vooraf en tijdens het optreden.¹² Het kompas van de militair moet dus in de afwegingen in alle fasen van de operatie zijn gericht op de integratie van alle morele gevolgen van het handelen. Dus ook op die van hemzelf. Hier ligt een aansluiting met de Militaire Willemsorde (MWO), zoals ik later zal tonen.

Vanuit normatief oogpunt heeft de verantwoordingsethiek volgens Van Iersel een ondergrens, namelijk het humanitaire- en oorlogsrecht. Omwille van de ruimte geef ik nu alleen aan dat in de context van oorlog, doden niet per se slecht is. Ik volsta daartoe met verwijzen naar de beginselen, zoals neergelegd in *jus-ad-bellum* en *jus-in-bello* (ook wel humanitair oorlogsrecht). Relevante begrippen zijn bijvoorbeeld rechtvaardige zaak, uitputting vreedzame middelen, proportionaliteit en indirect effect.

Wat niet mag is in de beginselen juridisch omschreven, wat wel mag is veel minder omschreven. Militairen dienen tenminste de mensenrechten te handhaven en de kernrechten na te leven. In dit opzicht is er dus sprake van een mensenrechtenethos dat militair handelen richting geeft, aldus van Iersel. Dat is daarom de kompasstand. Maar een kompas geeft niet aan wat het vertrekpunt is. Is dat de intentie, de handelingen of de gevolgen van het toepassen van militair geweld? Bovendien is het regulier toepassen of nalaten van geweld door de krijgsmacht ook onderworpen aan democratische controle, hierdoor is de militaire ethiek primair ingebed in een politieke ethiek.¹³

Precies hiermee laat ik de bron zien van Van Mauriks 'grijs'. In de beslissingsafweging legt Van Iersel bij het juridische en het politieke meer gewicht dan bij het ethische. En in die laatste factor heeft consequentialisme door het politieke het primaat. Dat geboden kader is niet goed genoeg voor het handelen van militairen bij die kritische incidenten, die 'moreel dilemma' genoemd worden, want in de eigen levensovertuiging van de militair en van het publiek kan die afweging geheel anders liggen.

¹² Betreffende de split second beslissing en situatie adequaat handelen: in de voorbereiding van de actie vooraf heel goed nadenken over de situaties waarin men terecht kan komen. Wat doen we als...? Wanneer die houding voldoende ontwikkeld is, is de kans groter dat je in kritieke omstandigheden in een split second weet wat je moet doen. Dit sluit aan op het concept beleid van de MWO (eerst denken dan doen). Maar in het besef dat niet alles is te voorzien !

¹³ Het primaat van het geweld ligt bij de overheid. Dat betekent dat de politiek bepaalt waar en hoe de krijgsmacht wordt ingezet. Carl von Clausewitz (1780-1831) beschrijft oorlog als met andere middelen voortgezette politiek (Clausewitz: 36/7). Volgens de meeste ethische systemen behoort politieke ethiek consequentialistisch te zijn.

Dat is de basis voor mijn pleidooi voor de methodische invalshoek morele prudentie als een oplossing voor dat probleem.

1.2.3. Geldigheid. Moet altijd, overal en onder alle omstandigheden worden gehoorzaamd aan het gezag van ethische overwegingen; is er een grens en zo ja hoe moet de militair dan ethisch handelen in de praktijk van het gewapende conflict? Geldig blijft dat militairen te allen tijde verantwoordelijk blijven voor hun beslissing. In de evaluatiefase is er kans dat door de split second beslissing de grens van de moraal wordt blootgelegd. In hoofdstuk 3 komt dat aan de orde.

Mijn overtuiging is dat elk antwoord op de genoemde vragen hooguit tijdelijk is. Daar precies ligt het aangrijpingspunt voor verbreding en verdieping van de militaire ethiek: de concepten. Ik zal laten zien dat *conceptual engineering* daarvoor een vruchtbare methode is. Maar dat moet ik voorbereiden met een uitleg van moreel scepticisme. Dat betwijfelt de waarheid van morele waarden. Moreel scepticisme komt in de cursus militaire ethiek van Van Iersel niet aan de orde.

1.3. Moreel scepticisme. Moreel scepticisme gaat *niet* over nobele idealen en hoogstaande waarden. Edith Brugmans (p. 10) : “ [...] moreel scepticisme gaat over de twijfel aan de verplichtende kracht, het gezag, de autoriteit van ethische overwegingen...” De vraag is dus of ethische wetten altijd het laatste woord hebben. Deze vraag is te groot voor mijn bestek. Ik vermeld hem toch. Om drie redenen. Ten eerste omdat moreel scepticisme ontbreekt in de militair ethische theorie zoals die wordt onderwezen op de Nederlandse Defensie Academie (NDA). Ten tweede om Van Mauriks ervaring “grijs” die de aanleiding tot deze scriptie is, invoelbaar te maken. Ten derde om voor te sorteren op de wat-nu-vraag. Mijn invalshoek voor die vraag is dat er op het slagveld situaties zijn waarop morele wetten (nog) geen antwoord hebben, maar daar wel om vragen. Want er moet moreel goed worden gehandeld. Als dan staan we voor de wat-nu-vraag. Hoe beslissen we dan wat goed is om te doen? Door morele prudentie te betrachten. Ik vertrek vanuit morele feiten.

1.3.1. Morele feiten. Kalf legt uit waarom morele sceptici kunnen stellen dat we weten dat morele feiten niet kunnen bestaan. Voornamelijk omdat we beschikken over onvoldoende epistemische rechtvaardiging. Hij vat moreel scepticisme op als de

visie dat hoewel smalle (*thin*) morele concepten pogen morele feiten te beschrijven, dat nooit slaagt. Smalle morele concepten bevatten begrippen als GOED, SLECHT en FOUT. De tegenhanger kent begrippen als MOEDIG en LAF. In beide concepten is hierdoor een relatie met militaire ethiek te herkennen. Het verschil tussen de twee concepten is dat in het brede (*thick*) morele concept de begrippen descriptief zijn en in het smalle zijn ze prescriptief. Is het smalle concept dan een set van rechten, regels en verplichtingen waardoor redelijke afwegingen over goed leven en goed mens-zijn overbodig zijn? Zo ja, dan heeft deze ethische wet het laatste woord. Maar er is toch ook zoiets als morele motivatie? Daarover zegt Kalf het volgende. Hij beperkt zich in zijn tekst tot het smalle concept.

Gegeven dat Kalf (p. 75) zegt dat het smalle concept vereist dat morele feiten zowel objectief als niet-objectief zijn en omdat dit onmogelijk is, moet ik begrijpen dat het smalle geen soelaas biedt voor morele oordelen. Hij legt uit dat objectieve theorieën nodig zijn voor fundering van morele kritiek, maar dat voor onderbouwing van morele motivatie subjectieve of relatieve theorieën onontbeerlijk zijn. Immers als doen objectief slecht is kunnen we de discussie daarmee afsluiten. Hier ligt de relatie met mijn scriptie. Inzet van militair geweld met doden tot gevolg is op grond van het smalle concept slecht. De geschiedenis leert dat dit niet onverkort zo is. Het verschil ligt in morele motivatie.

Morele beperkingen motiveren alleen tot handelen als men heeft ervaren dat die beperkingen - en de hun funderende waarden – het waard zijn om daar gehoor aan te geven. Kalf (p.76): “... Dit is gemakkelijk in te zien vanuit de bewering dat [...] verlangens motiverende toestanden [zijn]. Daarentegen is de bewering veel moeilijker te accepteren dat objectieve morele feiten die geen relatie hebben met ons motiverende toestanden ons kunnen motiveren...”

Verlangens zijn niet-objectieve morele feiten. Dus het moge logisch zo zijn dat morele concepten die objectieve en niet-objectieve morele feiten omvatten niet kunnen zijn, en daarom niet verwijzen naar het juiste handelen, dan is daarmee de kous niet af. Want we kunnen niet volstaan met het ontkennen van morele normativiteit.

De taak is nu beantwoorden van de vraag ‘Wat Nu?’ Hoe bepalen we dan de morele kompasstand voor het juiste handelen? Hebben we daartoe nieuwe morele concepten nodig? Kalf parafraserend moet de kracht van ‘ik moet’ vanwege vermijden van interne tegenspraak niet komen van moraliteit. Waarvan dan? Hij oppert (p. 77): doordachte morele overwegingen. Het gaat dan om vragen met de gedaante

waarom liever dit dan dat. Vragen als eet ik vandaag vlees of vegetarisch, neem ik vandaag de trein of de auto? Geef ik vandaag een verslaafde geld of eten? Ik gebruik 'vandaag' om aan te geven dat de tijd een belangrijke factor van invloed is op de beslissing. Dat bespreek ik in hoofdstuk 3.

1.3.2. Praktische normativiteit. Kalf (p.77) legt uit dat om interne tegenstrijdigheden te vermijden het belangrijk is dat de hier boven bedoelde wat-nu-vraag niet uit de moraliteit voortkomt, maar vanuit de:

Standard Picture in Meta-Normativity: *wij mensen zijn onderworpen aan zowel theoretische normativiteit, die bepaalt hoe we moeten redeneren en wat we moeten geloven en aan praktische normativiteit, die bepaalt wat we moeten doen en waarderen. (Mijn vertaling.)*

Immers, als moreel scepticisme stelt dat morele normativiteit niet bestaat kan het morele discourse niet plaatsvinden, zegt hij. Het moreel sceptische standpunt aangaande *the standard picture* is: theoretische normativiteit wordt niet bevraagd door moreel scepticisme. Precies omdat theoretische normativiteit ziet op de normativiteit van epistemologie en logica.

Kalf (p.77) zegt dat moreel scepticisme juist beaamt dat praktische normativiteit veranderlijk is. Zij het met mondjesmaat, maar wel binnen *the standard picture*. De veranderlijkheid met mondjesmaat van de praktische normativiteit is voor mij een sleutelbegrip. Precies dat is de zorgvuldige oplossingsrichting waarom ik Kalf volg. Mijns inziens leidt de verandering met mondjesmaat niet tot een andere maar tot een voortgaande verbetering van toegepaste militaire ethiek

Het moreel scepticistisch standpunt betreffende *the standard picture* ziet niet meer op morele deliberatie. Maar zoals Kalf zegt (p.77) blijven alle andere aandachtsvelden overeind, zoals *prudence*, *epistemology* en *aesthetics*.¹⁴ Exact dat maakt mijns inziens moreel scepticisme voor iedereen aanvaardbaar en verdient daarom opname in het curriculum van de Nederlandse Defensie Academie (NDA). Ook daarom volg ik Kalf voor deze

¹⁴ Kalf vermeldt in Voetnoot 7 Hermann, p. 77 dat voorstanders van '*companions-in-guilt*, tegenwerping richting moreel scepticisme', het oneens zijn met zijn bewering op grond van hun visie dat moreel scepticisme ongeloofwaardig is. Hij verwijst voor zijn antwoord naar teksten van zijn hand. Die heb ik niet bestudeert omdat het buiten het (tijd & ruimte)kader van mijn scriptie valt.

scriptie. Ik richt me vooral op *prudence*.

Maar eerst nog via het begrip morele gemeenschap door op de weg naar hoofdstuk 2 Conceptual Engineering. Want de specifieke mores van de militaire gemeenschap bestaan weldegelijk.

1.4. Morele gemeenschap. Waarom is moreel scepticisme nuttig als context voor conceptual engineering? Moreel scepticisme kan toch alleen maar leiden tot ondergraven van veel wat wij hoogachten in ons leven, zoals moed, trouw, altruïsme, saamhorigheid en wat dies meer zij? Kalf denkt juist het tegendeel. Hij zegt (p.78) dat morele sceptici geen “*practical stand*” innemen met hun weerlegging van Mackie’s bewering: “... *the particular morality that is current in the society in which he has grown up...*” Vervolgens komt Kalf met de voor mijn scriptie belangrijke conclusie (mijn vertaling) dat hoewel morele sceptici ontkennen dat *the particular morality of his society* werkelijk (objectief) bestaat, zij die zullen blijven accepteren al was het maar omdat het *prudential wise* is voor hen. Want in de praktijk is het meestal nuttig voor morele sceptici de heersende zeden te volgen. Al was het maar om een straf zoals uitsluiting te voorkomen. De militair handelt professioneel - *prudential wise* - door te handelen binnen het morele kader dat wordt gesymboliseerd in de Militaire Willemsorde.

Ik wil Kalf’s conclusie adstrueren met het feit dat de specifieke mores van de militaire gemeenschap weldegelijk bestaan. Ik volsta met te wijzen op onder andere de (eeuwenoude) tradities, de vaandels en de verschillende (dapperheids-)onderscheidingen zoals de Militaire Willemsorde. Alle zijn verwijzingen naar de gedeelde en beproefde militaire waarden en gebruiken van de militaire gemeenschap. Ik reduceer ze als veruitwendiging van het militaire narratief, een sleutelbegrip voor de ontwikkeling van de militaire ethiek. Uitsluiting komt daarom heel hard aan.

1.5. Vooruitblik. Ik meen nu naar behoren aard, inhoud, geldigheid en werking van moraal in een militaire context van de militaire ethiek te hebben belicht, waardoor ik nu Van Iersels overzicht van de ethische gebieden, de indeling van de basale morele dilemma’s in de aandacht kan brengen. Om twee redenen. Ten eerste draagt het bij aan het opheffen van Van Mauriks ‘grijs’. Ten tweede om de plaats en beschrijving van de split second beslissing. Die berust niet op het volgen van een zorgvuldigheidsprotocol. Daarna volgt op hoofdlijnen de toegepaste militaire ethiek.

1.6. Ethische Gebieden. Waarom is het onderscheid in ethiekgebieden binnen de krijgsmacht belangrijk? Omdat verwarring van deze (vijf) gebieden het risico brengt van een Babylonische spraakverwarring, waarin iedereen door elkaar praat en niemand er meer wijs uit wordt. Denk aan Van Maurik's verzuchting 'grijs'.

Doorgaans zal er overigens sprake zijn van overlapping van de ethiekgebieden en spelen naast principes ook gevolgen een rol. Of wordt, behalve naar de intentie en gevolgen, ook naar de ethische en juridische regels gekeken om een handeling te beoordelen. Juist vanwege die overlapping schept de gebiedsindeling inzicht in de morele stellingname. En daardoor geeft het een basis voor de verantwoording.¹⁵

1.6.1. De gebieden. Van Iersel (p.34-5) onderscheidt vijf gebieden of niveaus en brengt die in samenhang. Te weten: (1) het niveau van de persoonlijke moraal of ethiek; (2) het niveau van de ethiek van het militaire beroep; (3) het niveau van het beroep binnen de militaire beroepsgroep; (4) het niveau van de organisatie-ethiek en (5) het niveau van de politieke ethiek.

Van Iersel geeft via twee verduidelijkingen de samenhang. De eerste betreft de niveaus een tot en met drie met het perspectief professionaliteit. Moreel bewustzijn van de militair als mens is niet hetzelfde als het vermogen op professioneel niveau een normatief referentiekader in relatie tot het militaire beroep te hanteren. De tweede verduidelijking betreft de niveaus vier en vijf vanuit het aspect verantwoordelijkheid. De krijgsmacht lijkt een bedrijf maar is een overheidsorganisatie. Dat houdt in dat de militaire ethiek niet de verantwoordelijkheid van politici kan ontkennen. Maar de politieke verantwoordelijkheid van bewindslieden of kamerleden kan ook niet de ambtelijke verantwoordelijkheden van militairen en de verantwoordelijkheid van krijgsmachtdelen als uitvoerende overheidsorganisaties ongedaan maken, aldus Van Iersel.

1.7. Basale morele dilemma's. Ik acht de basale typering voor iedereen heel inzichtelijk, zodat ik denk te mogen volstaan met het nagenoeg letterlijk citeren van de indeling.

¹⁵ Ook Brugmans gaat het om de morele stellingname achter het handelen, maar hanteert een ander onderscheid. Hoe het ook zij, de Babylonische spraakverwarring wordt ook door haar onderscheid minder. Dat is van belang voor de (zelf)reflectie op het morele antwoord op de wat-nu-vraag.

Van Iersel (p.41) onderscheidt drie soorten, te weten: Het type 1 dilemma: de botsing van positieve, nastrevenswaardige waarden en plichten. Noodzakelijk is een persoonlijke, beroepsethische en een organisatie-ethische waardenhiërarchie. Centraal moet staan: handhaven van de Mensenrechten zowel juridisch als ethisch.

De waardenhiërarchie is de hoeksteen van mijn stelling dat kennis van het moreel scepticisme, consequentialisme, deontologie en deugdeethiek onontbeerlijk is voor acceptatie van morele prudentie. Kennis van de eigen ethische positie en inzicht in het moreel scepticisme is onontbeerlijk voor morele prudentie als methodische invalshoek voor de verantwoording van de eventuele doorbreking van de waardenhiërarchie. Dat maakt dat morele prudentie deel hoort te zijn van de professionele militair ethische houding.

Het type 2 dilemma: het kiezen tussen twee alternatieven die beide ongewenste neveneffecten hebben. In hoofdstuk 3 laat ik dat zien met mijn casussen. Ik maak daar invoelbaar dat dit type dilemma ligt op de grens van ethiek en tragiek.

Het type 3 dilemma: het besluiten in onvoorziene, onoverzichtelijke situaties. De morele inzichten kunnen niet op deze situaties worden toegepast, maar kunnen hierin slechts functioneren, bijvoorbeeld als intuïtief doorslaggevend. Vooral hier manifesteren zich de zogeheten *split second* beslissingen. Er is immers geen gelegenheid een zorgvuldigheidsprotocol te hanteren. Van Iersel (p.40): "... Het is een gebied dat niet alleen raakt aan de klinische psychologie en psychiatrie, maar ook aan de zingeving..."

Met name hier speelt wat ik noem situatie adequaat handelen. In voetnoot 4 maakte ik de aansluiting op het concept 'beleid' in de MWO: in de voorbereiding scenario's bedenken vanuit 'wat als'. Hier doet de klassiek deugd prudentie zich gelden, de competentie te komen tot een moreel passend schattingsoordeel.

Van Iersel: "... Het is moreel 'deugdzaam' om in crisissituaties het hoofd koel te houden en de kwaliteit van de strategische en tactische rationaliteit te bewaken..." De waarden waar de Militaire Willemsorde voor staat is hier behulpzaam voor het bewaken van de kwaliteit van de strategische en tactische rationaliteit zegt Van Iersel (p.42). Ik wil daaraan toevoegen 'in relatie met een passend moreel schattingsoordeel'. Daarom pleit ik in hoofdstuk 3 voor toevoegen van morele prudentie, omdat het die kwaliteit verhoogt.

1.8. Toegepaste Militaire Ethiek. Hoe moeten we toegepaste militaire ethiek begrijpen? Van Iersel (p. 184) noemt toegepaste militaire ethiek vormen van ethiek die (a) zich richten op ontwikkeling van normatieve oriëntaties die vooral voortkomen uit de zich

snel ontwikkelende taakuitvoering (denk aan vredesoperaties), (b) ontwikkelende taakuitvoering en (c) in de methoden van onderzoek vooral gebruik maken van casuïstiek, die (d) er op zijn gericht waarden en normen in de krijgsmacht te doen functioneren. In hoofdstuk 3 belicht ik het gebruik van casuïstiek in de filosofie.

Ik begrijp Van Iersel als: militaire ethiek kan gezien worden als een iteratief proces. Dat wil zeggen dat het proces zich herhaalt waarbij telkens onderdelen worden verbeterd. Echter van Iersel geeft niet aan welke verandering telt als verbetering. Dat doet Kalf wel en dat maakt zijn visie op conceptual engineering vruchtbaar. Ik laat dat zien in hoofdstuk 2.

1.8.1. Signatuur Toegepaste Militaire Ethiek. In het licht van het voorgaande anders gezegd: militaire ethiek formuleert normatief-ethische gezichtspunten of beginselen, die redelijk te verantwoorden zijn en zoals Wildering (p.217) zegt: ‘... als hypothesen [...] door de praktijk kunnen worden getoetst...’. Wildering zegt dus dat toegepaste militaire ethiek zich tot militaire ethiek verhoudt als praktijk tot theorie. Dat vind ik treffender dan Van Iersel’s inbedding, vooral vanuit de gedachte dat morele dilemma’s veelal concreet praktisch zijn. Wat precies zegt die verhouding dan? Prof. dr. Koo Van der Wal aangehaald door Wildering (p.217): “...Van de toegepaste ethiek wordt dan verwacht dat zij op basis van een analyse van de probleemsituatie met behulp van het haar ten dienste staande theoretische instrumentarium de best mogelijke oplossing uitwerkt. De toegepaste militaire ethiek krijgt daarmee een technische signatuur....” Die signatuur behoeft enige toelichting.

1.8.1.1. Ingenieursmodel. Wildering (p.217-8) beschrijft die signatuur en die komt erop neer dat de toegepaste militaire ethiek kenmerken heeft van een afleidingsmodel. Dat wil in deze scriptie zeggen dat het bepalen van een gedragslijn in zake een moreel dilemma op het slagveld afgeleid zou kunnen worden uit het inzicht in de meer algemene morele beginselen uit de militaire ethiek. Dus toegepaste militaire ethiek is oplossingsgericht, is gericht op wat ik moet doen. Dat begint met de probleemdefinitie, waarna vanuit de militaire ethiek de best mogelijke oplossing wordt uitgewerkt. Daarom kan sprake zijn van het ingenieursmodel van de ethiek. Wildering wijst op het gevaar dat daarbij loert: een empirische reductie van normatieve kwesties. Wildering (p.218).

Past de visie ‘ingenieursmodel’ op de toegepaste militaire ethiek? Toepassing suggereert

toch procedurele benadering van normatieve kwesties en morele dilemma's vanuit de militaire ethiek met het oog op haar functionaliteit binnen de context van de krijgsmacht? Ik denk dat het ingenieursmodel niet past op de toegepaste militaire ethiek.

De morele dilemma's hebben in de militaire ethiek, in tegenstelling tot de opvatting in een ingenieursmodel, (overwegend) niet het karakter van een actueel probleem aan het front, dat acuut moet worden opgelost. Het gaat in de militaire ethiek om vorm, aard en inhoud van het *káder* waarbinnen van morele kwesties of dilemma's gesproken kan worden. Dat *káder* (MWO) en niet het actuele morele probleem is dus het aangrijpingspunt.

De toegepaste militaire ethiek reflecteert vanuit de toepassing op dat kader. Wildering (p.177) zegt dat reflectie echter een andere intellectuele houding vereist dan 'technische' procedurele probleemoplossing. Het is eerder beschouwend, zoekend en creatief aan aard. Ik lees zijn visie als 'wil militaire ethiek leven, dan moet de militair haar interpreteren en niet slechts citeren en toepassen'. Populair gezegd: het is geen kookboek. Precies dat pleit voor professionele vrijheid.

1.9. Terugblik. Ik besprak dat militaire ethiek primair verantwoordelijkheids-ethiek is, waarin de consequenties van beslissingen centraal staan. In de beslissingsafweging tot 'ik moet' heeft het juridische en het politieke meer gewicht dan het ethische. En in die laatste factor heeft consequentialisme door het politieke het primaat. Maar in de eigen levensovertuiging van de militair en van het publiek kan die afweging anders liggen.

(1.2.2.)

Maar de kracht van 'ik moet' kan niet komen van moraliteit maar van morele prudentie: doordacht afgewogen morele overwegingen (1.3.2). Het moreel scepticisme ziet niet op morele deliberatie maar op *prudence*, *epistemology* en *aesthetics*.¹⁶ Kennis van de eigen ethische positie en inzicht in het moraal scepticisme is onontbeerlijk voor morele prudentie als methodische invalshoek voor de verantwoording voor en achteraf van de gemaakte keuze uit de waardenhiërarchie. Dat maakt morele prudentie tot de professionele militair ethische houding. (1.7) De toegepaste militaire ethiek reflecteert vanuit de toepassing op het militair ethisch kader. Maar niet slechts citerend en toepassend, maar interpreterend. Daartoe is professionele vrijheid onontbeerlijk, want populair gezegd is mili-

¹⁶ Kalf vermeldt in Voetnoot 7 Hermann, p. 77 dat voorstanders van '*companions-in-guilt*, tegenwerping richting moreel scepticisme', het oneens zijn met zijn bewering op grond van hun visie dat moreel scepticisme ongeloofwaardig is. Hij verwijst voor zijn antwoord naar teksten van zijn hand. Die heb ik niet bestudeert omdat het buiten het (tijd & ruimte)kader van mijn scriptie valt.

taire ethiek geen kookboek. (1.8.1). In hoofdstuk 3 komt dat aan de orde.

1.10. Bevindingen. 1. Mijn eerste hypothese blijft overeind, want kennis van de eigen ethische positie en inzicht in het moraal scepticisme is onontbeerlijk voor morele prudentie als methodische invalshoek voor de verantwoording vooraf en achteraf van de gemaakte keuze uit de waardenhiërarchie van Van Iersel. (1.7).

2. Het ethisch kader voor het handelen van militairen bij die kritische incidenten, die 'moreel dilemma' genoemd worden is niet goed genoeg, want in de eigen levensovertuiging van de militair en van het publiek kan de morele afweging anders liggen. (1.2.2.)

3. Morele prudentie hoort deel te zijn van de professionele militair ethische houding (1.7.)

4. Het moreel scepticisme moet worden opgenomen in het NDA-curriculum (1.3.2.)

5. Militaire ethiek is geen kookboek wat pleit voor professionele vrijheid. (1.8)

2. Conceptual Engineering.

2.1. Introductie. In dit hoofdstuk verdedig ik mijn stelling ‘herziening van het militair ethisch goed met *conceptual engineering* is een antwoord op Van Mauriks grijs’.

In hoofdstuk 1 liet ik zien dat moreel scepticisme, de context van conceptual engineering, voor iedereen aanvaardbaar is doordat alle andere aandachtsvelden overeind blijven, zoals prudentie, epistemologie en esthetica. Morele deliberatie is dan niet meer aan de orde, wat ruimte geeft aan een andere manier van verbetering van de militaire ethiek. Ik breng daartoe nu *conceptual engineering* naar voren.

Toegepaste militaire ethiek draait mijns inziens om de vraag ‘in welke mate werkt de theorie in de praktijk?’ Voor mijn bijdrage aan dat debat zet ik in hoofdstuk 3 casuïstiek in. Heel abstract gezegd vormt casuïstiek een goede integratie van conceptueel-analytisch en empirisch onderzoek. Ik volg daarin Dr. Bas Levering die schrijft “...De scheiding tussen analytische methoden die informatie verschaffen over de taal, en empirische methoden die informatie verschaffen over de werkelijkheid, is ook werkelijk onhoudbaar geworden. Met die voorstelling van een wereld van woorden en begrippen hier en een wereld van dingen en gebeurtenissen daar buiten is een opvatting verbonden van een scheiding van methoden die inmiddels ook door de meeste wetenschappers is losgelaten....”¹⁷

Maar vooral vind ik bij Levering ook steun voor het volgen van Kalf, die *conceptual engineering* veel breder inzet dan voor taalfilosofie (p. 81).¹⁸ Althans als ik zijn *beyond* goed heb begrepen. Ik vind voor mijn begrip van *beyond* grond in de polemiek over gedachtenexperimenten tussen prof. dr. Daniel Cohnitz (1974) en Peijnenburg / Atkinson. Het voornaamste punt daarin voor mijn steun vind ik bij Cohnitz: ‘..The word ‘thought experiment’ has a rather broad meaning and includes [...] also imaginary cases described in physics textbooks.’¹⁹ Mijns inziens mag ik dit uitleggen

¹⁷ *Conceptuele Analyse als Empirische Methode*, Bas Levering, PhD, Professor, Universiteit Utrecht, The Netherlands, in *International Journal of Qualitative Methods* 1 (1) Winter 2002. Per wiki.

¹⁸ Wellicht dat Van Iersel conceptueel *engineering* niet opnam, omdat hij het vindt thuishoren in de taalfilosofie.

¹⁹ 1. *When are Discussions of Thought Experiments Poor Ones?*

Daniel Cohnitz, <http://philsci-archive.pitt.edu/1689/1/atpeij2.pdf> Bezocht maart 2021

2. *On poor and not so poor thought experiments. A reply to Daniel Cohnitz.* Peijnenburg, A.J.M.; Atkinson, D,

als steun voor het volgen van Kalf's *beyond*, als gebruik naar andere disciplines dan filosofie en fysica. Immers, elke discipline heeft een theorie (taal) en een werkelijkheid (empirie).

Conceptual engineering gaat over het veranderen van bepalende kenmerken van een concept om tot een beter concept te komen. In de militaire ethiek zie ik de MWO als concept van het militair ethisch goed.

2.2. Conceptual Engineering. Waarom nadenken over *Conceptual Engineering*? Wat is de aard van *Conceptual Engineering*? Wat is het doel? Wat zijn de kritische succesfactoren? Wat is de maatstaf voor *Conceptual Engineering*? Waarom is het relevant voor de krijgsmacht? Deze vragen vormen de lijn in wat volgt.

Ik werk het begrip concept niet diepgaand uit. Het gaat me vooral om het verduidelijken dat in de ervaring "grijs" de vruchtbaarheid van *Conceptual Engineering* voor de Toegepaste Militaire Ethiek schuilt. Daarom is het nuttig over *Conceptual Engineering* na te denken.

2.2.1. Tweedeling Concept. Het begrip concept heeft betekenis binnen en buiten de filosofie, bijvoorbeeld als eerste ontwerp (concept-brief, -beleid, -kunst). In de filosofie is de voornaamste opvatting van concept: een abstracte voorstelling van toestanden, verbanden of kwaliteiten, die in de werkelijkheid worden onderscheiden maar door de filosoof met elkaar in verband worden gebracht. De Duitse filosoof Steffen Koch bespreekt een invloedrijke tweedeling: semanticisme en psychologisme.²⁰ Volgens hem willen de semanticici de taalkundige betekenissen veranderen, de psychologisch *angehauchten* willen psychologische structuren veranderen. Hij stelt dat geen van beide het volledige verhaal kunnen geven.

<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10838-007-9038-5.pdf>. Bezocht maart 2021.

²⁰ <https://steffenkoch.org/>

2.2.2. Inhoud Concept. Koch argumenteert dat concepten moeten worden gezien als twee soorten inhoud hebbend: referentiële inhoud (r-inhoud) enerzijds en cognitieve inhoud (c-inhoud) anderzijds.²¹ De r-inhoud is de verwijzende relatie tussen het talige teken en zijn referent, zoals de empirie, de (zintuiglijke) ervaring. De c-inhoud heeft als referent de rede. Zie ook voetnoot 7.

Binnen dit kader kan *conceptual engineering* worden omschreven als (voornamelijk) opererend op concepten, maar aangezien er twee soorten conceptuele inhoud zijn, zijn er ook twee manieren om concepten te construeren. Tezamen stellen deze twee manieren van engineering van concepten ons in staat om conceptuele engineering te zien als een middel om zowel het semantische als het praktische doel tegelijkertijd te bereiken.²²

Koch: [...] *scientists and philosophers [...] propose progressively better theories about a given subject matter. DCV [Dual Content View.lz] of Conceptual Engineering, by contrast, takes seriously the conceptual engineer's agenda of improving concepts rather than theories (mijn onderstreping), and can thus explain the key difference between conceptual engineering and other forms of theorizing....*".

Uitgaande van een theorie als rationeel-logisch samenhangend geheel van een bepaalde hoeveelheid concepten lees ik Koch als: het is vruchtbaarder een bepalend element van een concept – Kochs inhoud - te verbeteren dan de samenhang tussen die concepten. Dus zou tegen Van Maurik kunnen worden gezegd dat zijn 'grijs' eerder vraagt om een verbetering van een bepalend element in een concept van zijn genoemde morele tradities, dan om een nieuwe theorie.

²¹ [Mijn vertaling] **R-inhoud:** De extensie van het *lexicalized* (in de woordenschat opgenomen) concept C van een subject S is het soort waarvan de tokens de belangrijkste oorzakelijke bron vormen van een bepaalde subset van de mentale toestanden van S, namelijk degene die S beschikken om lexicalisaties van C te gebruiken.

C-inhoud: De cognitieve inhoud van het lexicaliserende concept C van S bestaat uit die van de mentale toestanden van S die ervoor zorgen dat S lexicalisaties van C gebruikt.

Koch, *Engineering what?*, Sectie 4 Dual Content View (DCV).

²² **Engineering what? On concepts in conceptual engineering** sectie 2 Major Goals.
<https://link.springer.com/article/10.1007/s11229-020-02868-w> Bezocht januari 2021.

De hoofdvraag is nu hoe we weten dat een verandering een verbetering is. Wat is de maatstaf? Kalf geeft daar een antwoord op. Ik verken dat antwoord vanuit aard en doel van *conceptual engineering*.

2.2.3. Aard en Doel Conceptual Engineering.

2.2.3.1. Aard. We mogen concluderen dat ook volgens Koch verandering in de zin van verbetering van concepten de aard van *Conceptual Engineering* is. Hoe dan? Het principe is: analyseer welke bepalende kenmerken van een concept kunnen worden veranderd om tot een beter concept te komen. Kalf (p.73) toont de werkwijze met het voorbeeld 'vrouw' van Sally Haslanger. Ik parafraseer in grove stappen dat voorbeeld: mannen en vrouwen zijn elementen van het concept arbeidsmarkt. Spierkracht is een bepalend element van het element vrouw, respectievelijk man. Vrouwen hebben minder spierkracht dan mannen en zijn daarom ondergeschikt aan mannen en systematische benadeling op de arbeidsmarkt is daarom gerechtvaardigd. Dat moet worden: vrouwen zijn even intelligent als mannen. Intelligentie als vervanging van spierkracht in het conceptelement vrouw, respectievelijk man is een verbetering omdat de benadeling op grond van een fysiek kenmerk moreel dan niet houdbaar meer is.

Voor de lijn met mijn scriptie: de concepten van het militair ethisch goed zijn moed, beleid en trouw. Ik pleit niet voor verandering daarvan, maar voor toevoeging van het concept morele prudentie aan het concept MWO.

2.2.3.2. Doel. Koch verschilt qua doelstelling met Kalf. Koch argumenteert voor *DCV*, waarin concepten worden opgevat als bestaande uit twee (onderling samenhangende) soorten inhoud: referentiële inhoud en cognitieve inhoud. Dat zijn twee doelen voor verandering. Kalf argumenteert voor het belang van *conceptual engineering* voor de praktische filosofie en voor de maatschappelijke relevantie, waarmee ook hij twee doelen nastreeft. Een doel binnen en een doel buiten de filosofie (p.90). Gegeven dat hij zegt dat bezig gaan met *conceptual engineering* de wereld verbeterd, moet ik begrijpen dat het daarom maatschappelijk relevant is. Met

name deze visie van Kalf draagt mijn scriptie. De krijgsmacht is onderdeel van de maatschappij en daarmee is *conceptual engineering* ook voor de krijgsmacht relevant.

2.4. Sleutelwoorden. Dan sta ik nu voor de taak op te helderen waarom *conceptual engineering* vruchtbaar kan zijn in een praktische filosofie als militaire ethiek. In wat volgt gaat het over de kritische succesfactoren – Kalf spreekt van aannames - en de maatstaf in *conceptual engineering* – Kalf spreekt van fundamenteel criterium. De sleutelwoorden zijn voorwaarden, controle en maatstaf.

2.4.1. Kritische Succesfactoren. Een kritische succesfactor geeft de randvoorwaarde voor kwalitatief succes. Wil *conceptual engineering* kwaliteit hebben, dan moet worden voldaan aan: bepalende voorwaarden; controle en maatstaf.

2.4.1.1. Voorwaarden. Kalf argumenteert (sectie 4, hoofdstuk 5 Hermann et al) dat er behalve een fundamenteel criterium vier aannames nodig zijn voor *conceptual engineering*, te weten: 1. een vrije wil; 2. de betekenis van morele concepten is geheel bepaald door onze referentiële intenties (vgl. r-content Koch. Iz); 3. *conceptual engineering* betreft concepten opgevat als ten minste *representational devices* (zie ook sectie 2.2.2.) en ten slotte dat morele concepten minstens deze drie functies hebben (mijn vertaling): verwijzen naar morele feiten; bepalen welke soorten acties moreel goed of fout kunnen zijn en ze zijn afwegingsstoppers (doden is slecht, punt).

Deze aannames zie ik als bepalende voorwaarden. Ik acht ze inzichtelijk genoeg om te kunnen volstaan met uitsluitend bespreken van de kritische succesfactor controle. Want volgens Koch is controle een fel bediscussieerd onderwerp in de recente literatuur over *conceptual engineering*.

Kunnen filosofen (en sprekers in het algemeen) beschikken over voldoende semantische controle om conceptuele *engineering* een levensvatbare onderneming te laten zijn? Ja, zeggen Koch en Kalf. Daarover gaat het volgende. Eerst gaat het over controle door educatieve en weten-

schappelijke ontwikkeling, dan over de controle door de vrije wil en dan over de semantische controle.

2.4.1.2. Ontwikkelingen en Vrije Wil. Kalf: kunnen we controle hebben over het project *Conceptual Engineering*? Wat als we geen vrije wil hebben? Dan controleren we onze gedachten, intenties en acties immers niet. Idem dito wanneer de druk van de dominante machtsstructuur zo groot is – relatie met gewetensnood en *moral injury* (Iz) - dat onafhankelijke normatieve reflectie onmogelijk is (Hermann et al., p.82). Wat dan te denken van de druk van het onder vuur liggen op het slagveld?

Zowel Kalf als Koch zijn het oneens met de filosoof Herman Cappelen (1967) ²³. Koch: “...Zo stelt Cappelen, op basis van overwegingen uit het semantisch externalisme, dat betekenisverandering meestal ondoordringend is en niet binnen onze controle.” ²⁴ Als dat waar is, zou dit een groot vraagteken achterlaten bij het idee om conceptuele *engineering* te gebruiken als een methode of activiteit die in de filosofie en elders kan worden toegepast...” (vertaling Iz). ²⁵

Koch tekent zijn oppositie met de ontwikkeling van kinderen, hoger en lager onderwijs en wetenschappelijke vooruitgang. In het kort: Het algehele succes van educatieve en wetenschappelijke praktijken toont dat we een aanzienlijke mate van controle hebben over de in sectie 2.2.2. uitgelegde c- en r-inhoud. R-content engineering kan soms een bijproduct zijn van significante veranderingen in c-content. Hoe dan? Koch: (mijn vertaling) “...Als de psychologische structuren die we associëren met een term veranderen, kunnen nieuwe oorzakelijke bronnen hun weg vinden naar

²³ In 2018 verscheen zijn [Cappelen, LZ] monografie *Fixing Language: An Essay On Conceptual Engineering*. Het is de eerste monografie over dit onderwerp en geeft een overzicht van zowel historisch als hedendaags werk over conceptuele engineering, en presenteert een theorie over de aard en beperkingen ervan. Herman Cappelen - https://nl.qaz.wiki/wiki/Herman_Cappelen

²⁴ De taalfilosofische stelling van het semantisch externalisme stelt dat de betekenis van een uitdrukking kan afhangen van factoren die niet intrinsiek zijn voor de spreker. Dus twee sprekers kunnen identiek zijn met betrekking tot hun intrinsieke eigenschappen, maar verwijzen naar verschillende dingen met een bepaalde uitdrukking en bedoelen dus verschillende dingen met de uitdrukking. - https://denl.qaz.wiki/wiki/Semantischer_Externalismus

²⁵ Engineering what? sectie 6 Benefits of DCV.

ons algehele netwerk, terwijl andere vervagen.²⁶ Op individueel niveau kan dit geleidelijk leiden tot referentieverandering van iemands concept [deel c-content IZ]. Als dit gebeurt bij een voldoende groot aantal mensen die interactie hebben, kan dit leiden tot een verandering in de gemeenschappelijke betekenis van een term. Op deze manier kunnen wetenschappelijke revoluties of ontdekkingen wel bijdragen aan betekenisverandering...”

Met Koch's DCV hebben we dus wel (voldoende) controle op conceptuele verandering en is die niet ondoorgrondelijk. Op met name 'nieuwe oorzakelijke bronnen' kom ik terug in H 3 (ontwikkelingen voor en na het beslismoment in de casussen in Krigen & DVOR).

Kalf zegt dat om de wat-nu-vraag te beantwoorden, praktische filosofen controle nodig hebben, omdat morele concepten misschien niet verwijzen. Door desalniettemin Cappelen te volgen wordt theoretische filosofie onnodig voorrang gegeven. Precies een vrije wil maakt controle op onze gedachten mogelijk. Daardoor kunnen we de vorminhoud van onze *thin moral concepts* naar believen veranderen, aldus Kalf (p.82).

2.4.1.3. Semantische controle. Kalf (p. 82) opponeert Cappelens hoofdargument *semantic externalism* met *semantic internalism*. Precies bij Kalf's argument – initiatie riten – sluit met mijn scriptie aan.²⁷ Initiatie riten zijn een of meer handelingen om een buitenstaander op te nemen in een particuliere groep of gemeenschap. Hiermee gaat een leerproces gepaard, dat de inwijdeling tot een goed einde moet brengen. Denk aan het beproeven van iemands moed.

Kalf vliegt aan vanuit typisch – zijn woord - filosofische termen zoals 'kennis' en 'rechtvaardigheid'. Hij zegt dan dat voornoemde termen niet tot

²⁶ Deze structuren zijn op het bewuste niveau, waar het individu zich bewust is van zijn gedachten, gevoelens, waarnemingen, e.a. Op het voorbewuste niveau, waar de psychische inhouden grenzen aan het bewustzijn. Hier zitten zaken die tijdelijk vergeten zijn, ze kunnen echter makkelijk op-nieuw bewust gemaakt worden, want de grens tussen de niveaus is niet van beton.

²⁷ Kalf (p.83) gebruikt Saul Kripke's voorbeeld '*initial baptism*' in de *Causal Theory of Reference*. Een theorie over hoe termen op basis van bewijs specifieke referenten verwerven. Dergelijke theorieën zijn gebruikt om veel verwijzende termen te beschrijven, met name logische termen, eigenamen en termen van natuurlijke aard.

het meubilair van de wereld behoren – mijn terminologie. Ik vertaal zijn voorbeeld naar moed en of trouw.

Als militaire experts weten wat wel en niet geldt als moed en of trouw, dan lijkt het alsof zij dit weten omdat ze zelf hebben vastgesteld wat wel en niet moed dan wel trouw is. Deze experts dragen die kennis over via de “initiatie riten”, zoals de opleiding en training van burgers tot militairen en telkens weer via de voorbereiding van militairen op hun missies. De trainees onderzoeken de kennis van de experts niet.

Op grond van de ervaring van de experts, ik noem dat gerijpte kennis en kunde, wordt hun kennis voor waar aangenomen en aldus wordt het de referentie van de trainees. Kalf (Hermann et al.: 83) “[...] Mijn tweede veronderstelling is dat de betekenis van morele concepten geheel bepaald kan worden door onze referentiële intenties; bijv. door een ontgroening, een dapperheidstest of door deskundig advies”. [Mijn vertaling]

Dus Kalf parafraserend: als betekenis van trouw bij het eerste voorbeeld wordt gevestigd tijdens de initiaties van de latere expert, dan bepaalt diens betekenis van trouw de betekenis van de trainees die hij op zijn beurt opleidt. Het in de militaire tradities levende narratief heeft een zelfde effect. In deze causale keten ligt de mogelijkheid tot semantische controle. Want als een expert in de praktijk stuit op de wat-nu-vraag kan zijn antwoord bij gebleken adequaatheid de betekenis van trouw bijstellen, met mondjesmaat veranderen. Aldus ontstaat een veranderde referentiële intentie van het begrip trouw *binnen* en niet een verandering *van* de militaire ethiek.

Ik heb laten zien dat semantische controle een kritische succesfactor is, want geen oog hebben voor Kochs ontwikkelingen van educatie en wetenschap en Kalf’s interpretatie van ‘*initial baptism*’ in de *Causal Theory of Reference* belemmert minstens het succes van *conceptual engineering* in de militaire ethiek. Vermindering van de grijsheid van die ethiek is dan onwaarschijnlijk.

2.4.1.4. Maatstaf. Wanneer is *Conceptual Engineering* een succes? Kalf (mijn vertaling): “... *bepalend voor een voorgestelde verbetering van een moreel concept als verbetering is of het nieuwe concept ons prudenti-*

eel welzijn beter bevordert dan het oorspronkelijke concept...” (Hermann et al.: 88). Hij komt tot deze uitspraak na kritisering met moreel scepticistisch perspectief van de drie hoofdtheorieën over *prudential well-being* beschreven door Derek Parfit.²⁸ 1. Hedonisme: wat me geluk laat ervaren is *prudentially good for me*. 2. De Objectieve Lijst theorie: *prudentially good* voor mij is dat wat de lijst zegt dat goed is voor mij. En ten derde de *Desire-Satisfaction* theorie: wat mijn verlangens vervult is *prudentially good* voor mij. (Hermann et al.:86).

Kalf legt de vraag voor waarom *prudential* concepten niet zouden kunnen verwijzen zowel naar objectieve als naar non-objectieve *prudential facts*. Moeten zij niet net als in het morele discours mutatis mutandis verwijzen naar objectieve feiten? ²⁹ Kalf toont dan dat we intuïtief geen probleem hebben met de gedachte dat er individuen zijn die handelen op basis van hun *prudential* afwegen van niet-objectieve feiten. Maar dat we dat wel hebben met zo’n individuele afweging van objectieve morele feiten.

Ik paraphraseer zijn voorbeeld. Een militair kan het minder schelen dat een collega meer zin heeft in gevulde koeken dan in fruit. Maar diezelfde militair zal zich intuïtief erg ongemakkelijk voelen bij de idee dat die collega zou kunnen besluiten een opdracht niet uit te voeren omdat hij geen zin heeft. Hij verzaakt dan aan het militaire tucht- en strafrecht, maar ook aan militair ethisch goed (trouw aan de opdracht).

Pleit dit voorbeeld niet juist voor objectieve feiten in de afweging? Nee, want het toont dat de maatstaf geldt op het niveau van de morele gemeenschap. Dus wat bepaalt of een voorgestelde verbetering van een concept daadwerkelijk een verbetering is? Kalf zegt *well being*. Ik pleit voor ook geweten als maatstaf, maar dan op het individuele niveau. In hoofdstuk 3 komt dat weer aan de orde.

²⁸ Brits filosoof gespecialiseerd in problemen als die rond persoonsidentiteit, rationaliteit en ethiek en hun onderlinge relaties. Hij werd bekend vanwege zijn boek *Reasons and Persons*, dat zeer invloedrijk is gebleken.

²⁹ In hoofdstuk 1 sectie 1.3 beschreef ik Kalf’s redenering dat moreel scepticisme theoretische normativiteit niet bevraagt. Precies omdat theoretische normativiteit ziet op de normativiteit van epistemologie en logica.

2.4.1.4.1. Geweten. Kalf: "... of het nieuwe concept ons [niveau morele gemeenschap, lz.] welzijn beter bevordert dan het oorspronkelijke morele concept..." (p.88).

Op het individuele niveau acht ik *well-being* ontoereikend.

Voor dat niveau pleit ik voor de maatstaf geweten, ook iets dat je ervaart. Het verschil is dat geweten niet altijd samenvalt met wat jezelf prettig vindt. Het behoeft geen betoog, denk ik, dat de kans reuze groot is dat dit op het slagveld het geval is. In geval de persoon tegen zijn geweten in handelt kan zich dat later uiten in een *moral injury* en / of gewetensnood.^{30 31 32 33}

³⁰ Het **geweten** (Duits: *Gewissen*, Grieks: *syneidèsis*, Latijn: *conscientia*, dat wil zeggen "bij of met zichzelf weten") vergelijkt een aangeleerde of ingeboren ethische norm met een praktische situatie. In de opvoeding wordt het geweten ontwikkeld omdat de ervaring leert dat menselijke neigingen erdoor in toom gehouden kunnen worden. Om van een geweten te kunnen spreken, moet er naast een cognitief besef van goed en fout een ontwikkeling hebben plaatsgevonden waarin geleerd is aan gebeurtenissen en handelingen een gevoel toe te kunnen kennen.

Wildering (p.326): "... binnen een geactualiseerd thomistisch [Thomas van Aquino, lz] gewetensconcept het geweten geduid kan worden als een innerlijke werkelijkheid binnen de persoon die bestaat uit drie onderscheiden, doch niet te scheiden, delen: synderesis, conscientia en prudentia. Tezamen kunnen deze drie delen geduid worden als onze praktische redelijkheid, waarmee wij komen tot weloverwogen handelingen waarvoor wij moreel verantwoordelijk zijn. Geweten functioneert dan als een duiding voor ons omgaan met morele verantwoordelijkheid..." Zoals geschreven in de inleiding is verantwoordelijkheid het dragende begrip van mijn scriptie.

³¹ De Nederlandse veteraan S.H. vertelt hoe hij op een avond in de Afghaanse provincie Uruzgan huizen beschoot en mogelijk burgers doodde. 'Pas later drong het tot me door hoe fout het was'. In Trouw 25 dec 2020, pag. 30. Van belang in de scriptie-context is het tijdsverloop ("pas later").

³² [...] het relatief nieuwe begrip 'morele verwonding', dat verwijst naar het lijden dat kan ontstaan wanneer iemands verwachtingen en overtuigingen over goed en kwaad en persoonlijke goedheid geweld aan worden gedaan, door zichzelf of door anderen. Het begrip is al snel omarmd in zowel het academische als maatschappelijke discours, maar bevindt zich nog in de ontwikkelingsfase. Hoewel het begrip expliciet bedoeld is om de morele aspecten te vatten die huidige traumamodellen niet meenemen, concentreert het zich voornamelijk op de 'verwonding' en maar weinig op het 'morele'. Net als huidige traumamodellen laat het bovendien de bredere context van uitzend gerelateerd lijden buiten beschouwing..." Dr. Tine Molendijk, dissertatie 2020. P.243.

³³ Maar Pieter Vos laat de morele context wel zien in zijn inaugurale rede 'Het gedeelde verhaal van een beschadigde moraal'. De *moral injury* vertelt het verhaal van het moreel ambigue van geweldsuitoefening. Er is een wond opgelopen en tegelijk duidt het morele karakter ervan aan dat deze niet losstaat van het eigen handelen en de verantwoordelijkheid daarvoor; schuld en onschuld, verantwoordelijkheid en tragiek lopen op complexe wijze door elkaar. Het begrip biedt een verklaring, een interpretatie, en is normatief geladen. En het hangt samen met wat van hogerhand van je

2.5. Terugblik. Ik liet zien dat conceptual engineering ook relevant is voor de Nederlandse krijgsmacht (sectie 2.2.3.2). Ik liet ook zien dat we (voldoende) controle hebben op conceptuele verandering met Koch's DCV (sectie 2.2.2.), onze Vrije Wil en Kalfs interpretatie van 'initial baptism' in de *Causal Theory of Reference* en dat die verandering niet ondoorgrondelijk is. Het belangrijkste dat ik liet zien: met Kalfs prudentieel welzijn (sectie 2.4.1.4.) en met het geweten (sectie 2.4.1.4.1.) is er een goede maatstaf voor handen om een verandering van een concept te laten gelden als een verbetering van dat concept.

2.6. Bevinding. Mijn tweede hypothese blijft overeind want voor verbetering van het militair ethisch goed met Kalfs visie op conceptual engineering is voldoende controle en een goede maatstaf voor de verbetering voorhanden. Conceptual Engineering is daarom een activiteit met het potentieel om 'Van Maurik's grijs' vruchtbaar te overstijgen ter verbetering van de (toegepaste) militaire ethiek.

gevergd wordt. Dat is: beslissen over leven en dood en verantwoording kunnen afleggen dat de beslissing moreel goed was.

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Protestantse geestelijke verzorging bij de krijgsmacht aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Groningen, 8 oktober 2019

3. De Toetsing.

Het Hemd is nader dan de Rok.³⁴

3.1. Introductie. Met het voorgaande bleken mijn hypothesen te houden en daarmee mijn theoretisch kader. Daarom toets ik nu in dit hoofdstuk met praktische casuïstiek mijn these dat morele prudentie als methodische invalshoek de kwaliteit van ethische beslissingen op het slagveld verbetert.

Waarom praktische casuïstiek? Ik ben geïnspireerd door Du Prel (1839 – 1899), denker van het onbewuste. Hij zegt nadrukkelijk dat het onvoldoende is dat de natuuronderzoekers hun onderzoeksobject – de mens – onderzoeken en definiëren aan de hand van eigenschappen die hij onder normale (!. lz) omstandigheden vertoont. Er heerst immers ook een verborgen wisselwerking tussen een organisme en de situatie waarin het zich bevindt, zegt Du Prel. [Mystik: 120].

Vanwege deze situationele relatie, besproken in hoofdstuk 1 (1.7) als situatie adequaat handelen, gebruik ik praktijkcasussen en zoals in hoofdstuk 2 (2.1) is besproken vormt casuïstiek een goede integratie van conceptueel-analytisch en empirisch onderzoek. Bovendien scherpt de casuïstiek de waarneming voor de singulariteit van menig ethisch conflict. Dat komt doordat we een beeld krijgen van onder andere het gewetensconflict en we daarom de mens in praktijk casussen in zijn actuele situatie – niet de laboratoriumsituatie – kunnen herkennen. In deze scriptie is de actualiteit die van het slagveld. Een omstandigheid waarin een mens (in uniform) soms razendsnel moet beslissen in de dilemma's over leven en dood.³⁵

Ik belicht eerst de verhouding tussen theoretische en praktische casuïstiek. Dan bespreek ik de eisen aan een hypothetische casus. Ik zal tonen dat ook mijn praktijkcasussen voldoen aan die eisen. Vervolgens toets ik met de casussen Krigen (film) en DVOR– *Massacre* (documentaire) de plausibiliteit van mijn pleidooi voor verbetering van het concept militair ethisch goed (MWO) met *conceptual engineering*. Ik vergelijk beide commandanten. In de film Krigen wijkt de officier in zijn splitsecond

³⁴ De vraag is: nader tot wat? Mijn antwoord: het hart. De strekking van mijn antwoord is de intuïtie in moeilijke situaties sneller minder gewicht te geven aan de belangen van mensen die verder van je af staan.

³⁵ In H1 belichtte ik de 3 basistypen morele dilemma's van de militair. De splitsecond beslissing betreft het type 3 dilemma.

beslissing af van zijn orders, in de documentaire DVOR– *Massacre* volgt de officier - zonder tijdsdruk - exact zijn orders.

Mijn toets laat zien dat als we de in de Willemsorde verbeelde norm ongewijzigd volgen, we dan geen recht doen aan onze filosofische intuïtie dat de officier in kwestie het beste wilde doen en ook in principe moreel verdedigbaar gehandeld heeft (3.9.2). Intuïtie zie ik als te articuleren gesublimeerde kennis.

3.2. Over casuïstiek. Het vertrekpunt is mijn ervaring (gerijpte kennis en kunde door geleefde leven) in de gezondheidszorg. In die leefsfeer wordt casuïstiek begrepen als leren door het onder de loep nemen van een casus uit de praktijk en het uitwisselen van opvattingen en aanpak van deze casus. Centraal staat de wijze van omgaan met het ingebrachte probleem. Anders gezegd, de basis is het concrete individuele geval en door meerdere individuele gevallen bij elkaar te zetten kom je via het gevoerde beleid (toepassing) uit bij de leer. Waarom zou dit anders zijn voor de militaire ethiek?

Van oudsher ligt de focus meer op wetenschapskennis dan op ervaringskennis, maar actuele en betrouwbare kennis is meer dan de nieuwste wetenschappelijke inzichten. Ervaringskennis biedt ook een kans op inzicht in de verbetermogelijkheden in de morele beslissing, in deze tekst de medisch als ook de militair ethische toepassing. De dit hoofdstuk dragende woorden zijn praktijk, wetenschapskennis, ervaringskennis en verbetermogelijkheden. Want zij verwijzen naar de weg die vanuit het concrete individuele geval via beleid (toepassing) uitkomt bij de verbetering van de leer.

In de filosofie gebruikt men veelal de term gedachtenexperiment in plaats van casus. Los van welke begrip men bezigt, in de filosofie gaat het ook om het leren maar dan gericht op (verbetering van) de theorie en minder op die van de toepassing. In wat volgt belicht ik dat aspect met de visies van Edouard Machery³⁶ en Daniel Cohnitz. Beiden beschrijven de aard van de filosofische casussen in relatie tot de inzet daarvan: illustratie, provocatie en / of bewijskracht. Machery en Cohnitz betwijfelen de bewijskracht van intuïtie.

³⁶ Dr. Edouard Machery is een Frans-Amerikaanse filosoof en Distinguished Professor bij de afdeling Geschiedenis en Wetenschapsfilosofie aan de Universiteit van Pittsburgh.

<https://www.hps.pitt.edu/people/edouard-machery>

3.2.1. Edouard Machery geeft een omschrijving (mijn vertaling) ³⁷:
“... Een casus is slechts een beschrijving van een feitelijke of mogelijke situatie. Een filosofische casus is een casus die filosofisch relevant is. [...] de Gödelcasus, of de trolleycasussen [zijn] paradigmatische voorbeelden van filosofische zaken. Een deel van de beschrijvende inhoud van een zaak is niet relevant voor de filosofische kwestie die het moet aangaan: ik (Machery, lz) noem dit "de oppervlakkige inhoud". Het relevante deel is 'de doelinhoud'....”

Mijn praktische casuïstiek is feitelijk (ware gebeurtenissen), (dus) mogelijk en ook filosofisch relevant vanwege de morele implicaties van het beslissen in zaken van leven en dood (doelinhoud). Ik denk dat Machery de tijd voorafgaand en volgend op de beslissing ook tot de oppervlakkige inhoud zou rekenen. Maar zoals ik zal tonen vind ik die tijd ook doelinhoud. In hoofdstuk 1 (1.3.1.) sorteerde ik voor.

Machery somt op om welke redenen casussen in de filosofie worden ingezet. Mijn vertaling: “....Ze kunnen illustratief zijn: ze worden gebruikt om de analyse van een concept of een theorie te illustreren. Ze kunnen provocerend zijn: ze worden gebruikt om filosofische verwarring op te wekken om filosofische theorievorming op gang te brengen. Ze worden ook gebruikt om modale principes te beoordelen (bijvoorbeeld de reductie van kennis tot gerechtvaardigde ware overtuiging of het principe van alternatieve mogelijkheden) of om voorgestelde analyses van concepten te beoordelen. Ik (Machery, lz) reserveer de uitdrukking "methode van gevallen" voor dit soort gebruik. Wanneer ze worden gebruikt om modale principes te beoordelen, gaan ze door op kennis, verantwoordelijkheid, causaliteit, identiteit, toelaatbaarheid, eerlijkheid, enz.: Casussen worden dan gebruikt 'in de materiële modus'.

³⁷ <https://philosophyofbrains.com/2018/09/18/philosophy-within-its-proper-bounds-the-method-of-cases.aspx> Bezocht maart 2021

Wanneer ze worden gebruikt om de analyse van concepten te beoordelen, hebben ze betrekking op de concepten kennis, verantwoordelijkheid, oorzakelijk verband, identiteit, toelaatbaarheid, eerlijkheid, enz. (Of op de betekenis van de woorden die deze concepten in een of andere natuurlijke taal uitdrukken): casussen zijn dan gebruikt in de 'formele modus'..."

We zien in de casusmodi - materieel of formeel - gerubriceerd wat met een casus allemaal "op de korrel" kan worden genomen voor een mogelijke verbetering van de militaire ethiek met *conceptual engineering*. De analyse van het in hoofdstuk 1 besproken morele kader (mensenrechtenethos, relatie politieke en militaire ethiek) kan met deze modi dus preciezer worden gericht. Zoals eerder geschreven richt ik me op prudentie en verantwoordelijkheid. Terug naar Machery voor intuïtie.

Na zijn indeling verklaart Machery zijn positie dat "*minimalism is the correct approach to the method of cases*".³⁸ Het voor mijn scriptie relevante deel van zijn argument luidt: "...I also reject the notion of irreducible intuitions (Bealer, Chudnoff): There is no good reason to postulate such propositional attitudes; the phenomena taken to call for intuitions that can't be reduced to judgments are well accounted for by referring to mere dispositions to

³⁸. [...] What kind of attitudes do cases elicit? When one reads the Gödel case, what kind of attitudes does the reader form about the situation described by this case? To address this question, I distinguish three families of views: exceptionalist, particularist, and minimalist theories. [...]

Exceptionalist theories hold that the propositional attitude elicited by a philosophical case is either not a judgment at all or, if it is a judgment, it is an unusual judgment, one that differs from the judgments we make in our everyday life. Philosophers often use the expression "intuition" to refer to these attitudes. To characterize them, philosophers appeal to either epistemic properties (aprioricity), or semantic properties (analyticity), or phenomenological properties. Bealer, Sosa, and many others hold exceptionalist views about the method of cases.

Particularist theories hold that the propositional attitude elicited by a philosophical case is a particular kind of everyday judgment. Particularly influential is the view that philosophical cases elicit a quick, unreflective judgment. At least in some of her writings, Jennifer Nagel holds a view of this sort.

Finally, minimalist theories hold that the propositional attitudes elicited by philosophical cases just are everyday judgments. They are judgments; no property distinguishes them from everyday judgment; and they are not unified by a particular type of property. (Some are slow, others are fast; some have a particular phenomenology, others do not; etc.) Cappelen and Williamson endorse minimalist theories of the method of cases.... "

judge. Dus hij ziet geen gerechtvaardigde basis voor intuïtie als bewijs.

So, when philosophers appeal to cases they merely make judgments about the situations described by these cases, as they also do when they read fictional and non-fictional texts. To make these judgments, they appeal to all their relevant beliefs, and they are justified in exactly the same way their judgments about the situations described by fictional and non-fictional texts are justified (whatever that is)..."

Ik interpreteer Machery zo: intuïtie kan wel degelijk *bijdragen* aan een oordeel, maar kan niet *gelden* als een oordeel en bovendien nog alleen betreffende het geval waarover de casus gaat. Voor mijn scriptie neem ik aan dat mijn interpretatie juist is. Als dat zo is, dan betekent het dat casuïstiek zoals ik die gebruik in dit hoofdstuk – met name de casus Krigen - bijdraagt aan de ontwikkeling van de militaire ethiek door articulatie en acceptatie van de intuïtieve grondslag van het morele oordeel.³⁹

De vanuit de intuïtie gestarte opbouw van het oordeel 'goed' of 'fout' over de morele beslissing in de betreffende casus, is de start van de analyse welke ethische leer en welk concept daarin, de doorslag geeft in de beslissing. Hier stuiten we op morele deliberatie en indachtig Van Mauriks 'grijs' is het morele standpunt aangaande *Standard Picture in Meta-Normativity* (*prudence, epistemology en aesthetics*, (H.1.) vruchtbaarder dan de morele deliberatie. Voor de duidelijkheid, mijn begrip 'situatie adequaat moreel handelen' laat ruimte om niet vanuit één leer, maar eclectisch te handelen. Het gevaar van 'winkelen in de ethiek' wordt geblokkeerd door morele prudentie en de verantwoordingsethiek. Het criterium is dat de operatie - het hogere doel – niet in gevaar mag komen.

In de geest van mijn scriptie volgt na de beoordeling van het morele schattingsoordeel in de casus de vervolgstap *conceptual engineering*. Zoals we hebben gezien biedt Kalf argumenten voor de zekerstelling van de kwaliteit van *conceptual engineering*. Hij noemt onder meer de maatstaf op groepsniveau (mijn interpretatie)

³⁹ Luitenant- kolonel Niels van Bekkum doet in de Militaire Spectator jrg 188, nr 1-2019 (:34) aanbevelingen voor bewuste toepassing van intuïtie in hedendaagse militaire besluitvormingsprocessen. Hij zegt dat deskundigen intuïtie zien als: een oplossing zien; iets kennen; of begrijpen zonder een bewust denkproces.

well-being. Ik pleit voor toevoeging op individueel niveau van de maatstaf 'geweten'. Mijn gekozen praktijk casussen *Krigen* en *DVOR – Massacre* tonen de invloed van het geweten.

3.2.2. Cohnitz pleit ook voor kwaliteit. Hij bevraagt de relevantie van intuïtie als bewijskracht in gedachtenexperimenten. Ik belicht zijn visie, omdat ik intuïtie relevant vind voor *conceptual engineering*. Namelijk als denkgereedschap in de kunst en kunde van conceptuele verdieping en verbreding op het terrein van de militaire ethiek. Ik belicht daarom Cohnitz' kijk op het gedachtenexperiment in zake de (ir)relevantie van intuïtie in filosofie. Het gedachtenexperiment in de filosofie is hypothetisch van aard, zegt ook hij (Hermann et al: 95).

Die aard is mijn aangrijpingspunt inzake het nut van casuïstiek. In tegenstelling tot Cohnitz zijn mijn gekozen casussen praktisch van aard. Ik bedoel daarmee: een getrouwe illustratie van de toepassing van een theorie in de werkelijkheid en dus geenszins hypothetisch. Ik toon dat later in dit hoofdstuk. Nu door met Cohnitz.

Cohnitz grijpt aan bij Machery's betoog dat intuïties in de empirie zo'n grote variatie tonen dat zij onbetrouwbaar bewijs zijn voor filosofische theorieën. Sterker nog, hij trekt het nut van metafilosofie in twijfel getuige: "...*doubts about the project of a general metaphilosophy, at least if it is understood as a kind of normative philosophy of science applied to philosophy...*" en "... *I also have my doubts about the particular focus on intuitions and the discussion of their evidential weight...*" (Hermann et al: 95).

Volgens Cohnitz - en dat is mijn voornaamste punt - kunnen we, "...*actually [...] arrive at interesting and binding results for almost all areas of philosophy...*" De voorwaarde is dat we de rol vatten die intuïties spelen in hypothetische casussen. Die rol is niet gelijk op elk filosofisch terrein. En bovendien is er maar één die de mogelijkheid biedt tot bewijskracht van intuïtie, namelijk de tegenvoorbeeldcasus (zie 3.2.2.1).

Dat ziet Cohnitz als grond voor de methodologische zorgen over de bewijskracht van intuïties. Zoals in sectie 3.2.1. besproken, gebruik ik intuïtie niet als bewijskracht, maar als *tool of thinking*. Met name als startschot voor *conceptual engineering*. En zoals in hoofdstuk 1 getoond, rust dat niet op algemene metafilosofische maar op theoretische en praktische normativiteit. Cohnitz relateert de bewijskracht van intuïtie aan de rollen die intuïtie speelt.

Wat zijn de rollen die Cohnitz identificeert en welke heeft mogelijk bewijskracht voor intuïtie? Erg belangrijk is daarbij te weten met welke functie – lees: gewenst gebruik - de hypothetische casus is ontworpen en/of wordt ingezet en welke rol een begrip – hier intuïtie - daarin speelt.

3.2.2.1. Cohnitz' perspectief is wat heet *The Method of Cases* wat hij toont met een overzicht ontleend aan Joel Pust.⁴⁰ Het zijn allemaal hypothetische casussen. Cohnitz waarschuwt: “...*the first thing to note is that hypothetical cases serve several different functions in philosophy.*” Dit zijn die functies: Analogieën, zoals Plato's Grot om zijn theorie over alledaagse kennis te testen; Illustraties, zoals de plotselinge ontploffing van de zon om de verschillen tussen Newton's en Einstein's theorie te verbeelden; Puzzel Casussen, zoals het trolley-probleem om de vraag te beantwoorden ‘wat zou u doen in voorkomend geval?’ en ten slotte de Tegenvoorbeelden, de prominentste volgens Cohnitz. Hij onderscheidt daarin drie modellen, elk waarin intuïtie een rol speelt: *evidence*, *reflective equilibrium* en *constitution*. Maar hij laat zien waarom hij kan schrijven: “...*With the exception of the third model, in which intuitions are partly constituting the subject matter, I could have described these models without bringing in intuitions at all...*” (Hermann et al:108). Namelijk “... doordat het model *reflective equilibrium* kan worden beschreven als vertrekkend vanuit pretheoretische overtuiging en doordat het eerste model kan worden beschreven als een dat oordelen opvat als

⁴⁰ *A philosophical theory is taken to be prima facie undermined by contradicting an intuition regarding a particular hypothetical case. (Hermann et al:99).*

bewijs pro of contra een theorie over hypothetische gevallen, die partijen in het filosofische debat gemeen hebben...” (mijn vertaling).

De inzet van mijn casussen wordt gedreven door de vraag wat ú zou doen en daarom zijn het volgens Cohnitz dan Puzzel Casussen. Maar omdat ik vertrek vanuit de pretheoretische overtuiging dat intuïtie denkgereedschap is, passen ze ook in Tegenvoorbeeld vanwege het *reflective equilibrium*.⁴¹ Want het gaat niet om de bewijskracht van intuïtie maar om de reflectie op het militair ethisch goed met het denkgereedschap intuïtie ter revisie met *conceptual engineering* van de overtuiging van het publiek. Hoe het ook zij, intuïtie kan vruchtbaar zijn in casuïstiek als start van *conceptual engineering* op elk gewenst wetenschappelijk terrein. Ik rek daarmee wellicht Kalf's begrip *beyond* (via holistisch, Hermann et al:81) erg op, maar het sluit wel aan bij Cohnitz.

Enfin, intuïtie dient zich hier aan als kandidaat om met conceptuele *engineering* mogelijk te worden gerehabiliteerd. Is de kwalificatie onderbuik gevoel gerechtvaardigd? Veel ervaren medici en militairen kennen en respecteren toch het pluis / niet pluis gevoel? Helaas ontbreekt mij nu de ruimte dit gevoel te verkennen. Ik volsta met verwijzen naar de in deze scriptie geciteerden: Du Prel, Kahnemann en Polanyi.

3.2.3. Terug- en Vooruitblik. Ik liet het belang zien van weten met welk gewenst gebruik de hypothetische casus is ontworpen en/of wordt ingezet en welke rol een begrip – hier intuïtie - daarin speelt. Ook zagen we dat de casusmodi, materieel of formeel, helpen bij het met *engineering* op de korrel nemen van de achterliggende concepten van de militaire ethiek. Inzichtelijk werd dat niet alleen het hypothetische gedachtenexperiment, maar ook de praktische casus bijdraagt aan de kracht van een theorie wegens de goede integratie van conceptueel-analytisch en empirisch onderzoek. Op dit punt gekomen kan ik nu vooruitblikken op de toetsing van mijn hoofdstelling met casuïstiek.

⁴¹ Viewed most generally, a “reflective equilibrium” is the end-point of a deliberative process in which we reflect on and revise our beliefs about an area of inquiry, moral or non-moral. Reflective Equilibrium (Stanford Encyclopedia of Philosophy).

In hoofdstuk 1 is besproken hoe morele prudentie wortelt in het moreel scepticisme dat bij Van Iersel niet aan de orde komt. De taak is nu te tonen dat revisie van het concept militair goed een verbetering is door toevoeging van moreel scepticisme en conceptueel *engineering*. Cohnitz (p. 104) maant mij dat: ‘...[...] *thought experiments are intended to lead to justified belief revision in the addressee. Because of that, they need to satisfy much stricter constraints. Again, the case described must be a possible case, and it must be possible in the right way, the description of the scenario to be evaluated should not beg the question against the theory under attack, etc...*’.

Hoewel mijn casussen Krigen en DVOR – Massacre 1995 praktijkcasussen zijn stel ik dat ook zij voldoen aan de criteria van Cohnitz. Want de beschreven casussen zijn mogelijk omdat ze berusten op de werkelijkheid en daarom op de juiste manier mogelijk, en ze omzeilen geenszins de vraag naar de theorie. Dan blijft over de toetssteen: de (militaire) gemeenschap is overtuigd dat herziening van de waarden waar de Militaire Willemsorde voor staat is gerechtvaardigd.

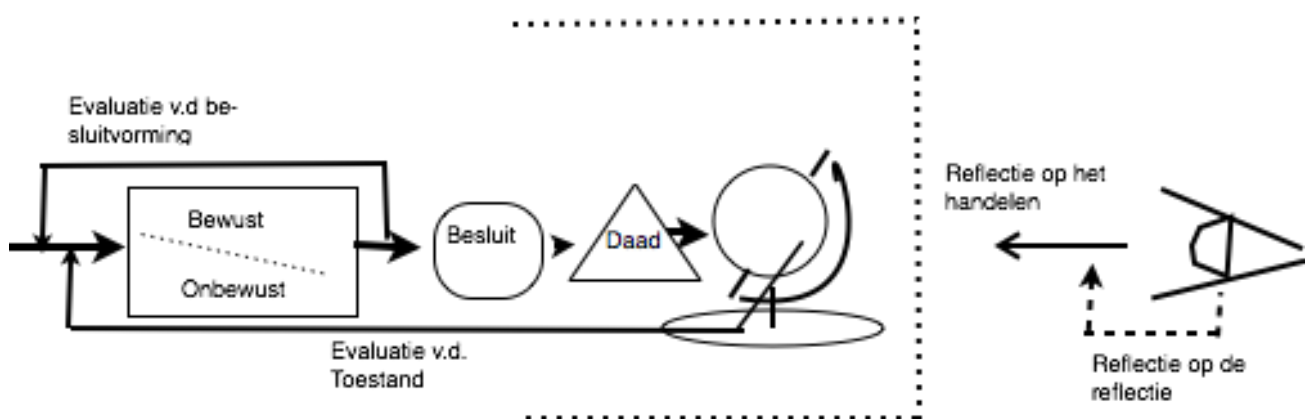
Praktische casuïstiek is daartoe een beproefd middel weten we uit de medische praktijk. Betreffende de toetssteen kan ik nu niet verder komen dan de plausibiliteit, omdat ik de al dan niet gewijzigde overtuiging van *the addressee* (o.a. de militaire gemeenschap) wegens de factoren tijd en ruimte nu niet kan meten met bijvoorbeeld een vragenlijst.

3.3. De toets. Waarom toetsen met de casussen Krigen en DVOR? ⁴² Zij tonen dat de MWO op het element trouw voor de militaire ethiek tekort schiet voor het handelen van militairen bij die kritische incidenten, die ‘moreel dilemma’ genoemd worden. Dat komt door de waardenhiërarchie die in het element trouw geldt. Invoelbaar moge worden hoe de tijd en situatie het verschil uitmaken voor het al dan niet afwijken van die volgorde. De casussen geven daartoe een indringend beeld van de omstandigheden waarin een

⁴² Ik wil met deze casussen ook het type splitsecondbeslissing dat ik in het vizier heb begrenzen. Het is die beslissing op het slagveld waarin onvoldoende tijd is voor bewuste afweging in het militaire kader van dood en leven. Van militairen wordt verwacht dat zij gevaarlijke situaties structureren en vervolgens beheersen. De context van mijn scriptie is daarom wat militairen fundamenteel belangrijk vinden als richtsnoer voor hun denken en doen. De bekendste weergave van dat richtsnoer is de Militaire Willemsorde (MWO), die wordt verleend voor daden die getuigen van "Moed, Beleid en Trouw". Beleid in de zin van eerst denken en dan doen. De MWO is dan een bondige weergave van de interpretatiekaders waarbinnen de militair zijn denken en doen doorgaans beschrijft.

militair soms razendsnel moet beslissen in de dilemma's over leven en dood.⁴³ Eveneens moge de singulariteit ⁴⁴ van het morele conflict van de militair als mens op het slagveld herkenbaar worden in de casussen Krigen en DVOR.

De overeenkomst tussen beide casussen is de gewetensnood van beide commandanten. Wat zegt die nood? Wat wordt via het geweten toegankelijk? Noodzaak professionele vrijheid? Intuïtie als *Tacit Knowledge*?⁴⁵ Als het klopt, deugt het dan ook en vice versa? Wat dan ook, zeer waarschijnlijk is gewetensnood een verwijzing naar de eigen waarden. Vandaar de reflectie op de reflectie in het schema van mijn hand. De eigenwaarden bepalen immers voor een gewichtig deel de lens waardoor wordt waargenomen.

Toelichting: In de interactie van de mens met zijn situatie is het effect van het besluit, een verandering in de (wereld)toestand en vice versa. Dat effect kan dan toegerekend worden aan het besluit. Het besluit zie ik daarom als resultante: het symbool van het krachten spel van de betrokken concepten en overige factoren. In de mechanica heet dat symbool resultante.

Ik leid uw blik nu naar mijn casuïstiek. Du Prel: er heerst een verborgen wisselwerking tussen een organisme en de situatie waarin het zich bevindt. De situationele bepaaldheid van de drie typen morele dilemma's is in beide casussen te herkennen. Aldus roeren zij vanuit de *praktijk* iets aan – ik zeg: intuïtie - waardoor (zelf)reflectie opgang komt, alsmede interpreteren, invullen, onderzoeken van al dan niet verbor-

⁴³ In H1 belichtte ik de 3 basistypen morele dilemma's van de militair. De splitsecond beslissing betreft het type 3 dilemma.

⁴⁴ een ongewoonheid, iets waar de normale regels of wetten niet meer geldig zijn of niet meer toegepast kunnen worden.

⁴⁵ Onbewuste kennis of ontastbare kennis is een concept ontwikkeld door wetenschapper en filosoof Michael Polanyi. Hij noemde het zelf 'tacit knowing'. Het begrip is later doorontwikkeld door Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman. Het is een vorm van individuele kennis die 'in het hoofd zit' en moeilijk overdraagbaar is.

gen (eigen) aannames, overtuigingen etc. Reden waarom ik pleit voor toevoegen van zelfreflectie aan de visie van De Vries.

Vervolgens kunnen de antwoorden dan worden geordend naar: de functies en modi van casuïstiek en dan naar de achterliggende concepten van de militaire ethiek. Vervolgens kan met *conceptual engineering* de verbetering van de militaire ethiek worden gerealiseerd. Zie hier mijn visie op casuïstiek als integratie van conceptueel-analytisch en empirisch onderzoek. Dan ga ik nu over naar de casussen. Als eerste de film *Krigen*, Deens voor oorlog.

3.3.1. *Krigen*. De film draait om het morele conflict van een man in een oorlog ver van huis, die na terugkomst opnieuw met ethische dilemma's geconfronteerd wordt. We zien de drie basistypen. Type 1 en 2 tot aan de beslissing tot bombarderen en op dat moment manifesteert type 3 zich. Na de beslissing zien we voornamelijk type 2, het kiezen tussen twee alternatieven die beide ongewenste neveneffecten hebben.

Een oorlog heeft consequenties voor dat wat ieder mens volgens Lindholm (regisseur) is: een persoon in privésfeer, een persoon in het professionele leven en een burger in de samenleving. Deze drie hoedanigheden komen in *Krigen* met elkaar in conflict voor de militair Pedersen, maar evengoed voor zijn echtgenote, de militairen in zijn eenheid en wellicht zelfs voor de betrokken rechtsgeleerden..."⁴⁶

3.3.1.1. *Krigen*, schetst een beeld van moderne oorlogvoering.⁴⁷

Regie: Tobias Lindholm, jaar: 2015. De film is relevant voor mijn scriptie vanwege de verbeelding van de bedoelde splitsecondbeslissing, maar vooral ook om de schets van de conflicten die voortkomen uit de drie hoedanigheden van een mens⁴⁸. Mens in de privésfeer, mens in het professionele leven en een mens in de samenleving. Deze drie hoedanigheden botsen in *Krigen*. Een uiting

⁴⁶ <https://www.filmtotaal.nl/recensie/11949>. *Krigen* is ook op dvd verkrijgbaar.

⁴⁷ *Krigen*, <https://www.youtube.com/watch?v=N9nUIFYc5II>

⁴⁸ In de filosofie van Arthur Schopenhauer komt er een bijzondere visie op persoonsidentiteit naar voren, namelijk dat deze niet bestaat. Du Prel zet zich af tegen Schopenhauer (*Mystik*: 130), vandaar deze voetnoot.

daarvan is mijns inziens het gewetensconflict van commandant Pedersen.

De kern. Tijdens een heftige beschieting waar zijn eenheid in de val zit en de kogels hem en de zwaargewonde soldaat naast hem om de oren vliegen. In de hitte van de strijd en in een poging zijn manschappen in veiligheid te brengen, neemt hij een beslissing die hem duur zal komen te staan. Na enige tijd onder vuur te hebben gelegen laat hij de vijand bombarderen, zonder daartoe geheel (!) de procedure te volgen. Belangrijk begrip in deze is : *golden hour*. Dit staat voor het medische gegeven dat de kans op overleven het grootst is als een gewonde binnen het uur op de operatietafel ligt. Dit weegt zwaar in beslissing Pedersen.

Voor hij het weet ziet hij zichzelf in Denemarken terechtstaan voor oorlogsmisdaden en moet hij zichzelf voor de rechtbank verantwoorden.

Belangrijk in de casus is wat voorafging aan bovenstaande beslissing. Dit speelt immers mee in Pedersens afweging 'leven vijand versus leven van zijn soldaat'. (Vandaar het motto van dit hoofdstuk.)

Op de eerste patrouille, kort na hun begin van de missie, komt een van zijn mannen om het leven. Een soldaat krijgt hierdoor een schuldgevoel want hij had van plaats geruild met de gesneuvelde. Hij had dus het slachtoffer moeten zijn (denkt hij). Hij stort in en wil naar huis worden gestuurd. Dit kan de commandant Pedersen natuurlijk niet toestaan. (eerste beslissing) Deze militair is later – het tijdstip waarop Pedersen de split second beslissing neemt - de zwaargewonde soldaat uit bovenstaande scene. Op de volgende patrouille gebruikt een Talibanstrijder, die net een bembom plaatste, een kind als schild om te ontsnappen. De eenheid ligt niet onder vuur. Merk op: Taliban heeft geen boodschap aan humanitair oorlogsrecht, geen levensgevaar voor de militairen. Later die dag vraagt een Afghaanse vader medische hulp voor de verbrande arm van zijn dochtertje.

Provisorische hulp wordt gegeven met de aanwijzing de volgende dag naar de compound te komen voor grondiger behandeling. Het blijkt dat het hele gezin komt en na de behandeling vraagt de vader in de compound te mogen blijven. De commandant wordt door zijn collega gewaarschuwd dat het gezin als verrader wordt gezien vanwege de hulp door de eenheid. Ze zijn dus veiliger in de compound. Maar Pedersen mag een verblijf niet

toestaan volgens de *Rules of Engagement*. (tweede beslissing) Merk op: hij is trouw aan zijn orders. Hij belooft de volgende dag op patrouille langs te komen voor de nazorg van het kindje. Bij dat bezoek treffen ze het gehele gezin onthoofd aan. Dan komen ze plotse-ling onder vuur te liggen en nadert de “gewraakte” (derde) beslissing: militair geweld uit-brengen (bombarderen) voor zelfbescherming. [Klopt met zijn bevoegdheid]. Thuis wordt hij gedagvaard op verdenking van een oorlogsmisdaad.

Pedersen moet in het ontnuchterende en indringende Krigen ingrijpende beslissin-gen nemen. Bij de derde staan er levens op het spel (zijn manschappen, non-combattanten, Iz). Bij de vierde gaat het om militaire moraal en om de liefde van de com-mandant voor zijn gezin. De derde neemt hij in de hitte van een chaotisch gevecht met de Taliban. Hij redt een zwaargewonde maat om later (!) te ontdekken dat Afghaanse vrou-wen en kinderen de prijs betaalden. Dat is de grond voor de aanklacht. De vierde beslis-sing valt in het ordelijke Denemarken, waar de goedwillende commandant terechtstaat voor een oorlogsmisdaad...”⁴⁹ Merk op: het tijdstip ‘later’.

Het bewijs van zijn schuld staat niet vast. Dat stelt Pedersen voor het type 2 dilem-ma bij het nemen van zijn 4e besluit. Pedersen vindt dat hij militair professioneel onjuist heeft gehandeld en wil schuld bekennen. Want hij heeft de besluitvormingsprocedure niet juist gevolgd, waardoor onvoldoende de veiligheid van non-combattanten in acht is geno-men. Hij wil daarom de straf accepteren. Hij neemt dus zijn verantwoordelijkheid als pro-fessionele militair.

Zijn vrouw is het daarmee oneens en houdt hem voor dat zijn zoontje erg veel last had van de afwezigheid van zijn papa en hoe moeilijk dat voor haar als moeder was. Dat dreigt nu weer als hij de gevangenis in moet. Hier zien we de nominale tijdfactor toekomst / verleden werken.

De echtgenote zegt “... de vrouwen en de kinderen in Afghanistan zijn dood, maar je zoontje en ik leven ...”. (hoofdstukmotto). Zij en de advocaat vinden dat de aanklager moet bewijzen dat Pedersen een oorlogsmisdaad heeft gepleegd. Denk aan de in de inlei-ding van de scriptie genoemde drieslag in de beoordeling krijgswetenschap, militair juridi-sche wetenschap en militaire moraalwetenschap. Het gewicht in de afweging wordt gelegd bij het juridische.

⁴⁹ <https://filmkrant.nl/recensies/krigen>. Bezocht 2016.

3.3.1.2. Evaluatie. Pedersen besluit bij beslissing 1 & 2 conform de waardenhiërarchie: trouw aan de opdracht. Dus zij kloppen. Bij beslissing drie geeft de hiërarchisch tweede de doorslag: trouw aan de eenheid. Bij beslissing vier heeft de hiërarchisch derde – trouw aan jezelf - het grootste gewicht. Deze laatste twee besluiten kloppen daarom niet. Zijn ze dus ook ondeugdelijk?

3.3.1.2a. Notities. Met ‘notities’ wil ik aangeven welke vragen in de casusbespreking kunnen opkomen, niet welke ik nu ga beantwoorden. Krijgswetenschappelijk: Is de operatie door de beslissing in gevaar gebracht?. Militair Juridisch: Kan de wispelturigheid van de oorlog altijd worden gejuridiseerd? Ontstaat Pedersens gewetensnood niet doordat het gewicht van de militair ethische kwestie naar de rechtspraak kantelt? Militair ethisch: Is op het grensvlak leven en dood waarop de militair moet handelen het vertrouwen dat zij op basis van expertise en kennis het beste (met de wereld) voor hebben onprofessioneel? Is niet juist dat grensvlak de plaats van morele prudentie?

In mijn casuïstiek gaat het om de moreel passende schattingsoordelen van Pederson en Kold op het slagveld en in de thuissituatie. Passen hun oordelen in het militair ethisch kader of niet? Bijvoorbeeld met deze vraag kan in de praktijk de bespreking van de casus Krigen starten. Ik behandel die vraag niet. Dan volgt nu de casus *The DVOR Massacre*.

3.3.2. DVOR is een documentaire. Regie: Georg Larsen, Kaspar Versman.⁵⁰ De documentaire volgt de commandant Kold op zijn reis terug naar DVOR de plaats waar hij twintig jaar eerder de moeilijkste beslissing uit zijn leven heeft moeten maken. Hier confronteert hij zich met zijn in het verleden genomen besluit trouw te zijn aan de opdracht en niet te interveniëren om een misdaad te voorkomen.⁵¹ De casus DVOR verbindt de ca-

⁵⁰ Ik zag de documentaire tijdens het Movies that Matterfestival 2016.

⁵¹ Context. Staatsovereiniteit en mensenrechtenschendingen: The Responsibility to Protect (R2P) vanuit politiek-militair ethisch standpunt laat het VN Handvest een spanning zien tussen het verbod op interventie vanwege het beginsel van staatsovereiniteit (met name Artikel 2) en het gebod tot interventie op basis van mensenrechtenschendingen (met name Artikel 55-6). Deze span-

sus Krigen via de singulariteit van het morele conflict van de militair in het gewapende conflict. Het verschil is dat commandant Kold voldoende tijd heeft voor weloverwogen beslissen, want geen van zijn mannen is levensgevaarlijk gewond. Het *golden hour* speelt hier dus niet. Door het verschil wordt de kracht van het narratief invoelbaar. Mijn interpretatie: Krigen spreekt via het gevoel (hart) de ratio aan, DVOR via de ratio het gevoel. Dat maakt de vraag naar de juiste balans – gevoel, ratio - voor het besluit van de mens in uniform invoelbaar. Hier speelt weer het motto van dit hoofdstuk.

3.3.2.1. De kern. Op luttele meters van een Deens VN-kamp in DVOR, Kroatië, worden negen Servische en Kroatische gehandicapten op 8 augustus 1995 in koele bloede geëxecuteerd door een groep ongeïdentificeerde geüniformeerde mannen. De Deense militairen in Camp Dannevirke moeten namens de VN het staakt-het-vuren tussen de Serviërs en de Kroaten monitoren. Ze mogen hun wapens alleen gebruiken ter zelfverdediging. Zomer 1995 breekt het Kroatische leger het staakt-het-vuren en ongeveer 250.000 Serviërs werden gedwongen te vluchten gedurende 'Operatie Storm'.⁵² Nu er geen bestand is te monitoren krijgen de militairen bevel in de compound te blijven en op grond van het VN-mandaat zich niet te mengen in de oorlog. De Deense commandant Kold wordt daardoor gedwongen een cruciale beslissing te nemen: bevel tot vuren geven om de gehandicapten te beschermen of om het VN-mandaat op te volgen en niet te interveniëren.^{53 54}

ning wordt volgens Weiss met name duidelijk bij humanitaire interventies. Individuen hebben rechten toegekend gekregen door middel van een groeiend corpus van mensenrechten. Wildering, p.433

⁵² https://nl.qwe.wiki/wiki/Operation_Storm

⁵³ De tekstuele weergave is een combinatie van mijn aantekeningen, teksten in de festivalkrant en andere publicaties. Niet alle bronvermeldingen kon ik terugvinden. Bronnen: <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2016/05/watched-massacre-unfold-croatia-160520085629629.html>; <https://www.imdb.com/title/tt5476912/>;

⁵⁴ Saillant detail: Hrvoje Hribar CEO van Kroatisch Audiovisueel Centrum, sponsor van de documentaire, was genooddaakt ontslag te nemen wegens die sponsoring. <https://www.screendaily.com/news/croatian-audiovisual-centre-chief-exec-steps-down/5114942.article>

Te herkennen zijn de dilemma-typen 1 en 2. Kold beslist niet in te grijpen. Kennelijk geeft het juridische de doorslag. In het licht van deze scriptie wil ik de uitspraak van Generaal Mile Novakovic in de documentaire, naar voren halen “....Maar U bent ook mens....”.⁵⁵ Hier zien we het ethische aspect van dilemma type 1. Kold antwoordt dat hij zich naast mens ook beschouwd als een professioneel militair. Hier zien we de spanning tussen moreel bewustzijn van de militair als mens en de eis aan de militair als beroepsbeoefenaar op professioneel niveau een normatief referentiekader (trouw aan de opdracht) in relatie tot het eigen beroep te hanteren. Hier kan gewetensnood wortelen. Die spanning is ook reden voor beschouwing van de waarde van professionele vrijheid.^{56 57}

Dit gesprek laat ook zien hoe de militaire ethiek werkt in het handelen van militairen bij die kritische incidenten, die ‘moreel dilemma’ genoemd worden. Hoe? Te herkennen zijn bijvoorbeeld de afwegingen van de waarden moed, beleid en trouw van de MWO en herkenbaar is de klassieke deugd prudentia. Kold beslist overwogen (prudentia) trouw te blijven aan zijn opdracht (wat doen), daartoe beleid te ontwikkelen (hoe doen) en dan de moed hebben dit te doen én zich te verantwoorden.

Met name zijn gewetensnood drijft hem twintig jaar later zich te verantwoorden (tegenover zichzelf?) door zijn besluit te onderzoeken. Bijvoorbeeld de afweging van

⁵⁵ Novakovic was de commandant van de Servische strijdkrachten in DVOR. Hij is bij verstek door een Kroatisch Hof veroordeeld voor oorlogsmisdaden begaan in 1993. Hij stierf in september 2015 een jaar nadat Larsen en Kold met hem spraken in zijn tuin in de stad Subotica, noord van Belgrado. Hij ontving beiden gekleed in zijn uniform en opende het gesprek met Kold met “.. Waarom bent u niet in uniform?...” In de loop van het gesprek zegt Kold dat hij zich beschouwd als een professioneel militair en dat hij zich in die hoedanigheid heeft gehouden aan zijn orders. Daarop antwoord Novakovic met de voor mijn scriptie belangrijke aangehaalde uitspraak.

⁵⁶ Militairen zijn bekend met ‘professionele vrijheid’ namelijk in het militair technische, maar niet expliciet in het militair ethische. Ik doel op het begrip ‘Auftragstaktik’, opdrachtgerichte commandovoering: het ‘wat’ wordt opgedragen en het ‘hoe’ is aan de officier. Hij krijgt vanuit een commandocentrum geen specifieke orders, maar een opdracht. In de functieomschrijving en functie-eisen (fofe) heet professionele vrijheid ‘speelruimte’.

⁵⁷ “.... De functie *command* wordt uitgevoerd binnen de leidende filosofie van opdrachtgerichte commandovoering. Om deze functie tot haar recht te laten komen in dynamische, onzekere en complexe omgevingen, dient de beslissingsbevoegdheid tot op het laagst mogelijke niveau te worden gelegd...”

NetForce: een nieuw model voor toekomstige Defensie. Kolonel J.A. van Dalen, et al, in MILITAIRE SPECTATOR Jrg 186 nr 3 -2017.

de *Rules of Engagement* tegen het Humanitair Oorlogsrecht. Ik denk dat verantwoording tegenover zichzelf hem drijft, want in tegenstelling tot Pedersen kon hij am-
pel overwegen. En juridisch heeft hij geen fout begaan. Hier kantelt achteraf kennelijk
het gewicht in de afweging van het juridische naar het militair ethische.

3.3.2.1.1. Evaluatie. Kold besluit bij zijn beslissing conform de
waardenhiërarchie: trouw aan de opdracht. Dus dat besluit klopt (in
het huidige militair normatieve kader).

3.3.2.1.1a. Notities. Krijgswetenschappelijk: Is de operatie door
zijn beslissing in gevaar gebracht? Militair Juridisch: Gaat staatssoe-
vereiniteit altijd boven de mensenrechten? Falen de instituties niet,
waardoor eveneens gewetensnood ontstaat doordat het gewicht van
de militair ethische kwestie naar de rechtspraak kantelt? Militair
ethisch: Is op het grensvlak leven en dood waarop de militair moet
handelen het vertrouwen ongepast dat zij op basis van expertise en
kennis het beste (met de wereld) voor hebben? Heeft morele pruden-
tie daar geen plaats?

Ik moge met beide casussen invoelbaar hebben gemaakt wat de temporele en situa-
tionele invloed is op beslissen.⁵⁸ Eveneens moge de singulariteit van het morele
conflict van de militair als mens op het slagveld herkenbaar zijn geworden in de ca-
sussen Krigen en DVOR.

Voor ik mijn voorgestelde werkwijze voor casuïstiek (Demingcyclus) be-
spreek, ga ik kort in op mijn pleidooi om geweten op individueel niveau in te voeren
als maatstaf voor de verbetering van het militair moreel concept.

3.4. Geweten. Een voor deze scriptie relevante overeenkomst tussen
beide casussen is de gewetensnood van beide commandanten. Wat zegt die nood?
Wat wordt via het geweten toegankelijk? Kan dit het onbewuste zijn. Of wat Michael
Polanyi *tacit knowledge*, *stilzwijgende kennis* noemt?⁵⁹ Krigen en DVOR tonen

⁵⁸ Tijd in tweevoudige betekenis: nominaal als tijdrekening zoals verleden, heden en toe-
komst en absoluut als tijdrekening zoals kloktijd.

⁵⁹ https://nl.wikipedia.org/wiki/Onbewuste_kennis. Aangehaald door Welmoed Vlieger,
promovendus Filosofie van Cultuur, Politiek en Organisatie VU, in Trouw, katern Verdieping,

vooral dat het gaat om het afleggen van morele verantwoording van gemaakte keuzes waarbij het innerlijke forum van het persoonlijk geweten steeds verbonden dient te zijn met het uiterlijke forum van de verantwoording. Het volgt dan dat via het geweten op de negen belangrijkste achterliggende concepten van de militaire ethiek (H.1.) wordt gereflecteerd met het oog op *conceptual engineering*.

3.5. Werkwijze. Hoe kan praktische casuïstiek helpen bij de ontwikkeling van de militaire ethiek? Daar militaire ethiek een iteratief proces is (zie h1) draagt praktische casuïstiek via de Demingcyclus bij aan de verbetering van de militaire ethiek. *Conceptual engineering* van de militaire ethiek kan goed met de beschouwing van een casus in de structuur van de Demingcyclus: plan; uitvoering; evaluatie en bijstellen. De uitkomst van de cyclus is: voortschrijdend inzicht neergeslagen in een verbeterd bepalend element van een concept. In deze scriptie is dat toevoeging van morele prudentie aan het concept MWO. Ik bespreek van de cyclus alleen de fases evaluatie en bijstellen.

3.5.1. Evaluatie.⁶⁰ Krigen: Commandant voert zijn taken voorbeeldig uit volgens zijn bevoegdheid en verantwoordelijkheid. Tot aan bombardement. Hij laat dan een steek vallen door zich niet voor 100% te overtuigen dat er geen non-combattanten zullen worden getroffen (*golden hour*). Gewetensnood ontstaat gedurende juridisch proces.

DVOR: Commandant voert zijn taken voorbeeldig uit volgens zijn bevoegdheid en verantwoordelijkheid. Geen juridisch proces. Jaren later gewetensnood.

Bevinding: De temporele en situationele factoren van invloed zijn bepalend voor de verantwoording van de morele afweging. De toetsing van mijn stelling betreffende: Dit is mijn ex ante evaluatiepunt voor de toetsing van mijn hoofdstelling. Mijn stelling houdt.

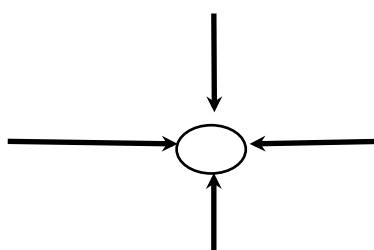
18 mei 2021, p. 7. Onbewuste kennis of ontastbare kennis is een concept ontwikkeld door wetenschapper en filosoof Michael Polanyi. Hij noemde het zelf '*tacit knowing*'. Het begrip is later doorontwikkeld door Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman. Het is een vorm van individuele kennis die 'in het hoofd zit' en moeilijk overdraagbaar is.

⁶⁰ Ik hanteer 'evaluatie' in deze scriptie als de beoordeling van een resultaat op vooraf bepaalde punten van de militaire ethiek. Het doel is verbetermogelijkheden identificeren.

3.5.2. Bijstellen. In de praktijk volgt nu het al dan niet bijstellen van een conceptelement. Voor de gang van mijn pleidooi wijk ik af. In 3.9 pak ik die draad weer op. Ik denk dat daarmee de duidelijkheid is gediend.

In hoofdstuk 2 schreef ik terug te komen op ‘nieuwe oorzakelijke bronnen’ als ontwikkeling voor en na het beslismoment in de casussen. Die bronnen liggen in de factoren tijd en situatie. Ik ga nu eerst die factoren bespreken en daarna de maatstaven voor verbetering (H 2]. Vervolgens keer ik terug naar de fase ‘bijstellen’ van de Demingcyclus.

3.6. Factoren van invloed. Ik reduceer voor de evaluatie van de casussen de factoren van invloed op de beslissing tot drie dimensies: horizontaal, verticaal en T_0 het beslismoment. In onderstaand model representeert de ovaal de samenkomst in T_0 van: tijd en persoonlijke factoren. Tijd: de absolute tijd (klok) en als horizontale as de nominale tijd (verleden en toekomst). De verticale representeert de persoonlijke factoren, zoals ervaring, geleefde leven, geloof, ethiek, mentale toestand, etc. Het tekeningetje verbeeldt aldus de richtingen van waaruit de invloed komt. Hun kracht kan worden gerepresenteerd met hun lengte en / of dikte. Die kracht hangt af van de temporele en situationele factoren, zagen we.

De beslissing op T_0 zie ik als resultante van het krachten spel van de factoren van invloed.⁶¹ ⁶² Daardoor wordt inzichtelijk dat het effect van het besluit weliswaar

⁶¹ Het begrip resultante leen ik van de mechanica. Daarin geldt dat een resultante niet verward dient te worden met het effect van de verschillende oorzaken, maar als een vervanging. Als bijvoorbeeld meer dan één kracht inwerkt op één voorwerp, dan zal dat voorwerp als gevolg daarvan in termen van mechanica een effect ondervinden: versnellen. Het versnellen kan dan toegerekend worden aan slechts één virtuele kracht: de resultante. Dat is daardoor eenvoudiger in de communicatie.

aanwijsbaar is (wereld, schema 3.3.), maar als zodanig ook verwijst naar alles wat daaraan vooraf gaat. Hierom volg ik Machery niet. Hij zou die tijd tot de oppervlakkige inhoud rekenen (3.2.1). Ik beroep me hier ook graag op Kahnemann: "...Meestal - dus niet altijd (Iz) - laten mensen zich leiden door indrukken en gevoelens. Hij zegt dat het vertrouwen in onze intuïtieve opvattingen doorgaans gerechtvaardigd is....". En ik beroep me ook op Du Prel en Polanyi. Pedersens en Kolds besluit zijn dus psychologisch te verdedigen. En ethisch?

3.7. Maatstaf. Voor de duidelijkheid: ik heb niet alleen de toetsing van mijn stelling in het vizier maar ook de schets van wat praktische casuïstiek inzichtelijk kan maken. Doorstaat mijn these de toets?

Een bevinding na evaluatie van mijn gekozen casuïstiek is te kenschetsen als: uit kloppen volgt geen deugen en vice versa. Door de temporele en situationele afhankelijkheid van de morele beslissing te erkennen ontstaat meer ruimte voor professionele vrijheid als voorwaarde voor morele prudentie als methodische invalshoek voor de verantwoording van de gemaakte keuze uit de waardenhiërarchie. Want dan rusten deze besluiten niet op morele deliberatie maar op *prudence*, *epistemology* en

Ik gebruik de mechanicabegrippen in deze tekst anders. Het effect van de verschillende oorzaken noem ik de invloed. De vervanging noem ik een symbool, een verwijzing en is als zodanig de uitkomst van het beslissen, het besluit. Het besluit heeft een effect in de wereld, de toestand wordt veranderd. In tegenstelling tot alles dat voorafgaat aan dat effect, is het effect van het besluit aanwijsbaar.

⁶² Kahneman beschrijft in zijn boek *Ons feilbare denken* zijn inzichten in oordeels- en besluitvorming op basis van decennia psychologisch onderzoek. In 2002 ontving Kahneman de Nobelprijs voor de Economie voor zijn onderzoek met Amos Tversky naar hoe mensen denken en beslissingen nemen. Hij onderscheidt snel (systeem 1) en traag denken (systeem 2).

Systeem 1-denken was een groot voordeel voor de oermens. Het is een goed uitgebouwde en perfecte "machine" met heel veel ervaring, want het bestaat al miljoenen jaren. Dit denken is dus heel oud. Het jongere systeem 2-denken maakt door remming het leven in grote gemeenschappen mogelijk. De hersenschors bevat het systeem 2-denken, daar wordt de binnenkomende prikkel "beoordeeld" - doorgelaten, geremd of uitgedoofd. Anders gezegd: de neiging tot meppen van de bezitter van een afwijkende mening is sociaal onaanvaardbaar (geworden).

In zijn conclusie-hoofdstuk, sectie *Econs* en *Humans* (p. 444/8) bestrijdt Kahnemans dat hij aantoonde dat menselijke keuzes irrationeel zijn. Het gaat hem om het evenwicht tussen de wonderen en de tekortkomingen van intuïtief denken. Hij stelt dat de nadruk in zijn boek op fouten die mensen maken bij oordeels- en besluitvorming, geen miskennis inhoudt van de menselijke intelligentie. Hij en Amos brachten de denkfouten van normale mensen in verband met onze cognitieve toerusting en niet met de aantasting door emoties van ons denkvermogen. Meestal - dus niet al tijd (Iz) - laten mensen zich leiden door indrukken en gevoelens. Hij zegt dat het vertrouwen in onze intuïtieve opvattingen doorgaans gerechtvaardigd is.

aesthetics wat vruchtbaarder is (H2). Het preventieve effect daarvan op *moral injury* en gewetensnood grenst aan zekerheid. Het is ook daarom plausibel dat de verbetering van het concept MWO met morele prudentie, Kalfs toets *well being* op algemeen niveau doorstaat, als ook op individueel niveau die van mijn voorgestelde maatstaf geweten. Dat maakt morele prudentie medebepalend voor de professionele militair ethische houding.

3.8. Vaststelling. Ik mag hier vaststellen dat mijn these de toets aan Kalfs maatstaf *well being* doorstaat. Mijn maatstaf geweten versterkt die houdbaarheid van mijn stelling bovendien. Dus morele prudentie toevoegen als methodische invalshoek aan de Nederlandse militaire ethiek verbetert de kwaliteit van ethische beslissingen op het slagveld. Dat maakt plaatsing van morele prudentie in de MWO noodzakelijk. Morele prudentie als professionele houding is een farce als het niet steunt op professionele vrijheid. Eveneens noodzakelijk is opname van moreel scepticisme als theoretisch bedding van *conceptual engineering* in het NDA-curriculum.

Voor de gang van mijn pleidooi keer ik nu terug naar de fase bijstellen.

3.9. Bijstellen. Waarom precies dient de MWO zich aan voor bijstelling? Omdat alleen daarbinnen kan worden gesproken over de omgang met moreel kritische kwesties of dilemma's. Als voorbeeld beperk ik me tot het concept morele integriteit, in hoofdstuk 1 omschreven als trouw aan waarden, normen en deugden die een persoon nodig heeft bij de uitoefening van een beroep. Ik spits dat toe op professionele vrijheid. Ik teken dat met het MWO-element trouw. De huidige hiërarchie daarin moet kunnen worden doorbroken als dat noodzakelijk mocht zijn. Dat vereist professionele vrijheid, zoals we in H2 zagen.

3.9.1. Over trouw. In de MWO-waardenhiërarchie heeft trouw als derde element het minste gewicht. Binnen trouw is trouw aan jezelf, de ondergeschikte van die aan de organisatie en die weer van trouw aan de professie. Het gaat dan om de keuze welke trouw in de situatie van dat moment het beste past bij het morele schattingsoordeel (1.7). Dat vergt het vermogen incidentele moreel kritische situaties goed te beoordelen. Dat speelt bij prudentie een belangrijke rol (De Vries:

282). Hij haalt Aristoteles aan “...zonder prudentie kunnen andere morele deugden (o.a. moed, beleid. IZ) niet bestaan...”. Het volgt dan dat morele prudentie de militair ethische professional schraagt bij het ethisch besluit.

Dan volgt ook dat de deugdzame militair kennis en inzicht moet hebben betreffende de vier in H1,1.7 genoemde tradities om de gekozen vorm van trouw te kunnen verantwoorden. Dat maakt noodzakelijk dat moreel scepticisme als theoretisch bedding van conceptual engineering wordt opgenomen in militaire ethiek, want dat is nu niet het geval.

Ik mag hier vaststellen dat ook met het standpunt ‘moreel schattingsoordeel’ mijn these de toets van de praktijk doorstaat.

3.9.2. *Verdedigbare keuze.* Kiezen is verbonden met verantwoordelijkheid als ook met professionele vrijheid. Want anders blijft wel of niet prudent handelen over als schijnkeuze - lees: strikt de waardenhiërarchie van de MWO volgen (kookboek) of niet. Dat staat haaks op verbetering van de kwaliteit van morele besluiten op het slagveld. Anders gezegd: als we strikt de orde van de Willemsorde moeten volgen voor het oordeel over de morele beslissingen doen we geen recht aan onze filosofische intuïtie (deugen of niet) dat de militair in kwestie in het licht van zijn morele schattingsoordeel het beste wilde doen en ook in principe moreel verdedigbaar gehandeld heeft. Want Pedersen is wel trouw geweest, maar niet in de (nog) geldende volgorde. Kold ook maar dan in de geldende.

Strikte toepassing MWO leidt dus hoogstens tot het oordeel: het klopt, maar is twijfelachtig deugend. Professionele vrijheid maakt mogelijk te verdedigen dat de officier in kwestie moreel verdedigbaar heeft gehandeld. Als dan luidt het oordeel over het besluit van Pedersen en van Kold: het klopt en het deugt.

3.9.3. *Onverdedigbare keuze.* Een keuze die niet klopt en niet deugt, want niet verdedigbaar op grond van professionele vrijheid laat Michelle Schut zien. Uit de analyse van een casus

kan blijken wat de juiste balans is of zou zijn geweest in de afwegingen in de betreffende situatie. Of wat *niet* de beste oplossing blijkt te zijn. Daarnaast kan uit literatuurstudie worden geleerd wat wel of niet de beste praktijk in een *werkelijke* situatie is. Michelle Schut noemt in dat verband (cultureel en moreel) relativisme (een coping strategie)⁶³ als niet de goede praktijk. Want het kan niet alleen negatieve gevolgen hebben in termen van (*moral*) *injury*, maar is ook moreel incompetent gedrag(!).⁶⁴ In een casusbespreking inzake militaire ethiek moet deze invalshoek daarom beslist worden besproken, omdat hij daardoor gemotiveerd voor bijstelling van het morele kader kan worden afgevoerd.

Kortom, toevoegen van professionele vrijheid maakt het mogelijk te beoordelen of morele prudentie al dan niet correct is betracht. Een gewenst neveneffect is de preventie van gewetensnood en / of *moral injury*. Aldus draagt praktische casuïstiek via de Demingcyclus bij aan de voortdurende verbetering van de militaire ethiek. Het is immers een iteratief proces (zie h1).

Ik mag hier vaststellen dat ook vanuit het standpunt ‘professionele vrijheid’ mijn these de praktijktoets doorstaat.

3.10. Bevinding. Praktische casuïstiek gestructureerd volgens de Demingcyclus als werkwijze voor verbetering van het militair ethisch goed heeft toegevoegde waarde (3.5). De met praktische casuïstiek getoetste morele prudentie als methodische invalshoek voor ethische beslissingen op het slagveld, wijst uit dat de kwaliteit van de besluiten verbetert (3.7). Want dan rusten deze besluiten niet op morele deliberatie maar op *prudence*, *epistemology* en *aesthetics* (H2) wat vruchtbaarder is.

⁶³ Een manier van omgang met stress. Bij probleemgerichte coping probeert men het probleem op te lossen. Bij emotiegerichte coping probeert men de gevoelens die het probleem veroorzaakt te veranderen.

⁶⁴ “...[...] illustrates [is] that the coping mechanisms of soldiers in morally and culturally critical situations could have large uncalled for consequences, such as morally incompetent behaviour. This, and having a relativist point of view and therefore never being able to judge the behaviour of others that is seen as morally problematic and act accordingly, could have a negative impact on the self and the others involved in these situations in terms of (moral) injury. Schut dissertatie: 157.

Ook met toetsen door de lens 'moreel schattingsoordeel' (3.9.1.) blijkt de verbetering. Gebruiken we het perspectief 'professionele vrijheid' (3.9.2 & 3.9.3.) dan blijkt de verbetering eveneens. Hier is bij aangetekend dat militairen bekend zijn met dit begrip, maar niet in het kader van de toegepaste militaire ethiek (3.3.2.). Wil morele prudentie Kalfs toets *well being* doorstaan als ook mijn voorgestelde toets geweten, dan moet de bepalende invloed van temporele en situationele factoren op de morele afweging op het slagveld worden erkend (3.7.). Strikt de waardenhiërarchie in de MWO volgen (kookboek) staat haaks op professionele vrijheid en daardoor ook op verbetering van de kwaliteit van morele besluiten op het slagveld (3.9.2). Strikte toepassing huidige MWO kan leiden tot het oordeel: het klopt, maar is twijfelachtig deugend. Toevoeging van professionele vrijheid maakt mogelijk te verdedigen dat de officier in kwestie moreel verdedigbaar heeft gehandeld. Als dan luidt het oordeel: het klopt en het deugt (3.9.2).

Bronnen.

1. Dissertaties.

- Baarle van, E.M; *Ethics education in the military: Fostering reflective practice and moral competence, Dissertatie, Repro FBD Breda, 2018.*
- Molendijk, Tine, *Solders in Conflict, Moral injury, Political Practices and Public Perceptions, Dissertatie NLDA, 2020.*
- Schut, Michelle, *Soldiers as Strangers. Morally and Culturally Critical Situations during Military Missions, Dissertatie, Repro NLDA, 2015.*
- Vries, Peter Hugo de, *The Good, the Bad and the virtuous The virtue -ethical theory of Alasdair MacIntyre applied to military practice, Dissertatie Uitgeverij Wilco, Amersfoort, 2013.*
- Wildering, G.W.N, *Morele vorming in de krijgsmacht. Een katholiek perspectief, Dissertatie, Damon, 2014.*

1.1. Literatuur.

- Beauvoir, Simone de, *Pleidooi voor een moraal der Dubbelzinnigheid, vert. Paul Rodenko, Erven J.Bijleveld, Utrecht, 1995.*
- Oog om Oog, (H IV) Essays, vert. Ivo Gay, C.J. Goossens BV, Tricht, 1989.*
- Bloed van Anderen, vert Ernst van Altena, Agathon / Unieboek bv, Houten, 1986*
- Beekman, Gerard, *Filosofie, Filosofen, Filosoferen, Een eerste terreinverkenning, Uitgeverij Ambo b.v., Bilthoven, 1973.*
- Blanken, Geert Jan, *Kierkegaard, Een inleiding in zijn leven en werk, Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v. Antwerpen, 2013.*
- Brugmans, Edith, *Moreel Scepticisme, Essay, Uitgeverij Valkhof , Pers, 2005.*
- Clausewitz, Carl von, *Vom Kriege, Vollständige Ausgabe, Nikol Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, Hamburg, 2014.*
- Dennett, Daniel C, *Intuition Pumps and other tools for thinking, Penguin Books, London, England, 2014.*
- Dijn, Herman de, *Drie Vormen van Weten, Over ethiek, wetenschap en moraal filosofie, Pelckman Uitgevers n.v., Kalmthout, België, 2017.*
- Hermann, Julia, et al, *Philosophy in the in the age of Science. Inquiries into Philosophical Progress, Method, and Social Relevance, Rowan & Littlefield International Ltd., London UK, 2020.*

- Iersel, van A.H.M. en Baarda, Th.A. (red.), *Militaire Ethiek*, Morele dilemma's van Militairen in Theorie en Praktijk, Uitgeverij Damon, Budel, 2002.
- Iersel, van A.H.M., Baarda, Th.A., Verweij, D.E.M. (red.), *Praktijkboek Militaire Ethiek*, Ethische vraagstukken, Morele vorming en dilemmatraining, Uitgeverij Damon, Budel, 2004.
- Kahneman, Daniel, *Ons feilbare Denken*, vert. Peter van Huizen, Uitgeverij Business Contact, Amsterdam, 2014.
- Lamberti, Pablo M. *Strijdvaardig Leven*, In het spoor van Socrates, Seneca en de samoeraï. Boom uitgevers, Amsterdam, 2021.
- Prel, Carl du, *Die Philosophie der Mystik*, Ernst Günthers Verlag, Leipzig, 1885.
- Sun-Tzu *De Kunst van het Oorlogvoeren*, Het klassieke meesterwerk, vert. Anders Pieterse, Kosmos Uitgevers, Utrecht/Antwerpen, 2015.

2. Artikelen.

- Best Practice, https://nl.wikipedia.org/wiki/Best_practice
- Brouwer, Sanneke, Een militair doodt niet, hij schakelt targets uit.
<https://igniswebmagazine.nl/samenleven/militair-en-zijn-taboes-rondom-de-dood/>.
- Het geweten van de militair.
<https://igniswebmagazine.nl/zorg/het-geweten-van-de-militair/>
- Capellen, H *Fixing Language: An Essay On Conceptual Engineering 2018*. (per wiki).
- Cohnitz, Daniel, *When are Discussions of Thought Experiments Poor Ones?*,
<http://philsci-archive.pitt.edu/1689/1/atpeij2.pdf>
- On poor and not so poor thought experiments. A reply to Daniel Cohnitz, Peijnenburg, A.J.M.; Atkinson, D,
<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s10838-007-9038-5.pdf>.
- Coppen, prof P.A.J./M. Weten is nog geen kennen, in *Trouw* 20 juni 2017, p. 40.
- Dorrestijn, L.J.J. Militaire Ethiek, Enkele kanttekeningen bij een nieuw militair studieboek, in *Militaire Spectator*, jrg 172 9-2003.
- Funnekotter, Bart, Jessica Wolfendale Hoe een soldaat een moordenaar wordt. In *Nrc* 27 nov 2020

- Filosoof, <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/11/27/hoe-een-soldaat-een-moordenaar-wordt-a4021668>
- Koch, S, *Engineering what? On Concepts in Conceptual Engineering.*
<https://philarchive.org/rec/KOCEW>
- Levering, Bas, Conceptuele Analyse als Empirische Methode, in *International Journal of Qualitative Methods* **1 (1)** Winter 2002. Per wiki.
- Machery, Edouard, Philosophy Within Its Proper Bounds: The Method of Cases,
<https://philosophyofbrains.com/2018/09/18/philosophy-within-its-proper-bounds-the-method-of-cases.aspx>
- Maurik, van P, Militaire Ethiek is Grijs, Column in *MILITAIRE SPECTATOR* JAARGANG 179 NUMMER 11 – 2010.p. 589
- Molendijk, T, Groepscohesie en Geweld. *Militaire Spectator*, jrg 181 nummer 12 – 2012.
- Olsthoorn, P. De relatie tussen fysieke en morele moed. *Militaire Spectator*, jrg 184 nummer 3 – 2015.
- Singer , Peter 'Niet ieder mensenleven is evenveel waard' Ethiek interview in *Trouw* 07 november 2020, p. 30
- Tongeren, P. van et al, Filosofie van de oorlog in *Wijsgerig Perspectief*, 27e jaargang, nummer 2, Uitgeverij Boom, Meppel, 1986 – 7.
- Verweij, Prof. dr. D.E.M, De onlosmakelijke band tussen professionaliteit en ethiek, in *Militaire Spectator*, jrg 177, nummer 6, 2008. P.349.
- Denken in Dialoog, Ethiek en Militaire Praktijk, inaugurale rede, uitgesproken 28 oktober 2008, *Militaire Spectator*, jrg 178 nummer 1 – 2009.
- Hoe handel je als militair in moreel complexe situaties?
<https://igniswebmagazine.nl/onderwijs/militairen-leren-nadenken-over-geweld/>
- Vlieger, Welmoed, De kracht van stilzwijgende kennis,
promovendus Filosofie in *Trouw*, katern Verdieping, 18 mei 2021, p. 7.
VU,
- Ziel, van der, Arjen, Over de schreef in Uruzgan, in *Trouw*, 25 december 2020, p. 50

3. Films.

- Conen, Boris Paval, regie, *Kamp Holland*, Wat moet je doen met je politiek opgelegde opdracht in relatie tot wat mogelijk is, telefilm, 2016.
- <https://www.youtube.com/watch?v=FkJZLRCITxw>
- Lars Kraume (reg) *Terror - Ihr Urteil* (2016). Can it be justified to shoot down a civilian plane, converted by terrorists into a deadly suicide missile? Can "human arithmetic" be a legal calculus?
- <https://www.dailymotion.com/video/x60frik> (1)
<https://www.dailymotion.com/video/x60fyzv> (2)
<https://www.dailymotion.com/video/x60g29h> (3)
- Larsen, Georg (regie) *15 minutes- The DVOR Massacre*, Commandant neemt beslissing die zijn leven voor altijd veranderd, Kroatie / Denemarken, Documentaire, 2015.
- <https://vimeo.com/ondemand/15minutesthedvormassacre>
- Lindholm, Tobias (regie), *Krigen*, Onder hevig vuur neemt commandant moeilijke beslissing met verreikende gevolgen, Denemarken, Film, 2015.
- <https://www.youtube.com/watch?v=N9nUIFYc5I>
- Juan José Campanella (regie) *El Secreto de sus Ojos*, 2009. Film
- <https://www.youtube.com/watch?v=pK704ETZn0k>